

K-14038
П258200

K-14038

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

**ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
№ 54**

СЕРІЯ ПОЛІТЕКОНОМІЇ

ВИПУСК 6

ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

43 коп.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00272263

0

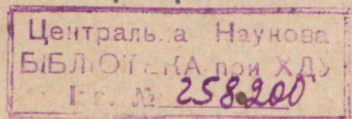
ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 54

СЕРІЯ ПОЛІТЕКОНОМІЇ

ВИПУСК 6

K-14038

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1970

Статті даного вісника присвячені ленінській спадщині в політекономії. В них розкривається ленінське вчення про суть і форми суспільного поділу праці, шляхи підвищення народного добробуту, використання вартісних важелів у будівництві соціалізму, про участь трудящих в управлінні господарським будівництвом. Аналізується положення В. І. Леніна про необхідність і значення допомоги перемігшого пролетаріату країнам, які звільнились від колоніалізму.

Редакційна колегія:

проф. О. П. МАМАЛУЙ (відповідальний редактор), доц. Й. М. БЕЙ-
ЛІС, проф. О. М. ВАСИЛЬЄВ, доц. Б. П. ДАНИЛЕВИЧ, доц.
О. А. РУБАН, доц. І. Я. ТКАЧЕНКО, доц. М. М. КІМ

В. І. ЛЕНІН ПРО СУТЬ І ФОРМИ СУСПІЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ

М. М. Кім

Розвиваючи економічне вчення Маркса—Енгельса, В. І. Ленін приділяв велику увагу проблемі суспільного поділу праці. У його роботах «З приводу так званого питання про ринки», «Розвиток капіталізму в Росії», «Держава і революція», «Великий почин» та ряді інших розроблені питання про суть і форми поділу праці, про роль спеціалізації виробництва у розвитку продуктивних сил, про умови знищення старого поділу праці в період переходу до комунізму. Закономірності розвитку суспільного поділу праці набувають великого теоретичного і практичного значення в сучасний період комуністичного будівництва, тому що з цим зв'язане вирішення питань підготовки кадрів спеціалістів і робітників, забезпечення всебічного розвитку людини.

У даній статті автор робить спробу розглянути суть і деякі форми суспільного поділу праці.

Поділ праці виник у далеку давнину, він властивий різним суспільно-економічним формаціям, але характер і форми його постійно розвиваються і змінюються. Розвиток поділу праці Ленін розглядав як об'єктивний, закономірний процес. «Поділ праці, — указував він, — являє собою природно вирослий виробничий організм»¹.

Суспільний поділ праці є необхідним для того, щоб повніше задовольняти різноманітні потреби людського суспільства при обмежених здібностях кожної людини в кожний даний період, хоча при цьому здібності всього суспільства безмежні у своєму розвитку.

Класики марксизму-ленінізму розглядали суспільний поділ праці перш за все як спеціалізацію людей на виконанні різних видів конкретної, корисної, праці. «Поділ праці, як сукупність всіх окремих видів продуктивної діяльності, — писав К. Маркс, — є загальний стан суспільної праці, розглядуваної з її речового боку як праця, що виробляє споживні вартості»².

В іншому місці під розподілом праці він розуміє «співіснуючу працю, «тобто співіснування різних видів праці...» «поділ занять»³ між людьми.

Разом з тим поділ праці виступає як сукупність соціально-неоднорідних видів праці. З місцем і роллю людей у системі суспільного поділу праці зв'язані соціально-класові відмінності, наявність суспільних класів і груп. Цей бік поділу праці особливо яскраво виявляється у по-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 82.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 35.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 26, ч. III, стор. 261.

ділі людей розумової і фізичної праці, промислової і сільськогосподарської праці.

Суспільний поділ праці — важлива економічна категорія. Щоб з'ясувати її економічну природу¹, треба опиратися на марксистсько-ленінську характеристику праці, визначити її місце в системі способу виробництва. «Праця, — указував Маркс, — є насамперед процес, що відбувається між людиною і природою, процес, в якому людина своєю власною діяльністю опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою»².

В процесі праці людина, озброєна засобами виробництва, впливає на предмети і сили природи і створює споживні вартості для задоволення власних потреб.

Праця як виключне надбання людини невіддільна від людей і знарядь праці. Але разом з тим люди працюють спільно, вступаючи у певні зв'язки і відносини. Поза людським суспільством праця відсутня. Вона невіддільна від виробничих відносин, за яких праця здійснюється. Характер праці залежить не тільки від техніки, яка застосовується, але й від панівних виробничих відносин. Отже, праця виражає єдність продуктивних сил і виробничих відносин. І поділ праці як одна з характеристик суспільної праці стосується обох боків способу виробництва³. Складність питання поділу праці полягає у з'ясуванні саме того, що в ній є елементом продуктивних сил, а що — виробничих відносин.

Поділ праці можна розглядати з двох боків: 1) як спосіб діяння людини на предмети праці, спосіб спільної діяльності; 2) як підставу обміну діяльності між людьми. Нам здається, першу частину поділу праці можна віднести до продуктивних сил, а другу — до економічних відносин.

Виробництво любого продукту є сукупність послідовних операцій або стадій обробки речовини природи. Візьмемо, наприклад, виробництво лляних тканин. Воно складається з таких стадій обробки, як льонярство, прядіння, ткацтво та ін. Кожна з цих стадій ділиться, в свою чергу, на дрібніші і окремі роботи. Випуск лляних тканин може здійснюватись двоюко: по-перше, один і той же працівник (або група людей) послідовно виконує всі роботи по виробництву тканини (середньовічне селянське господарство), по-друге, кожна група людей спеціалізується на виконанні певних операцій, одні виروشують льон, інші прядуть, треті тчуть і т. д. (товарне господарство). Другий спосіб виробництва тканин і характеризує поділ праці.

Як спосіб виготовлення продукту поділ праці являє собою продуктивну силу. Маркс неодноразово називав поділ праці продуктивною

¹ Як відомо, в нашій соціально-економічній літературі немає єдності поглядів на питання про природу поділу праці. Одні автори розглядають його тільки як частину продуктивних сил, інші — як частину виробничих відносин, а треті — відносять поділ праці до продуктивних сил і виробничих відносин.

Прихильники перших двох точок зору, на наш погляд, збіднюють зміст поділу праці. На наш погляд, найбільш переконливою є третя концепція. Але, на жаль, недостатньо з'ясовано, що ж у поділі праці відноситься до продуктивних сил, а що до виробничих відносин.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 175.

³ З такою точкою зору на суть поділу праці згодні багато економістів і філософів. Див. Л. Я. Берри. Специализация и кооперирование в промышленности. М., 1954, стор. 12; Г. Л. Смирнов. Разделение труда и обмен деятельностью в производстве. «Вопросы философии», 1958, № 5, стор. 39; В. Я. Ельмеев. Коммунизм и развитие человека как производительной силы. М., 1964, стор. 72, 78, 80; Е. Л. Маневич. Проблемы общественного труда в СССР. М., 1966, стор. 26; И. Балухов. Об одной важной стороне общественного разделения труда. «Экономика Советской Украины», 1966, № 7, стор. 17; А. М. Юрков. Общественное разделение труда, как экономическая категория. Ростов-на-Дону, 1969, стор. 6 та інші.

силою. «Петті, — говорив він, — розкрив значення *поділу праці* і як продуктивної сили»¹.

В. І. Ленін вважав, що поділ праці відноситься до технічної сторони виробництва, тобто до продуктивних сил. Описуючи виробництво скринь у Пермській губернії, він вказував: «Поділ праці — ця типова умова і технічна основа мануфактури — застосовується у виробництві в широких розмірах»². Слідом за Марксом Ленін детально аналізував роль поділу праці у підвищенні його продуктивності.

Поділ праці збільшує продуктивність праці через спеціалізацію і підвищення кваліфікації робочої сили, спеціалізацію і удосконалення знарядь праці, зменшення невиробничих витрат робочого часу, зв'язаних з переходом від однієї операції до іншої, з заміною інструментів, через підвищення якості продукції та ін.

На основі поділу праці утворюється спеціалізація людей у певній сфері діяльності. Обмеження кола діяльності сприяє швидкому оволодінню навиками, професійною майстерністю і спеціальними знаннями, підвищенню якості продукції. В. І. Ленін вбачав історичну заслугу мануфактури з її поділом праці в тому, що вона підготувала вправних робітників³. Таким чином, поділ праці веде до підвищення її продуктивності через зростання кваліфікації робітника. А кваліфікація, безперечно, є елементом продуктивних сил.

Розвиваючи вчення Маркса, Ленін приділяв велику увагу питанню спеціалізації виробництва як одній з форм суспільного поділу праці, показав її форми і роль в підвищенні продуктивних сил. Спеціалізація виробництва розчленовує складні виробничі процеси на ряд простих і найпростіших, створює умови для впровадження машинної техніки. «Для того, щоб підвищилась продуктивність людської праці, спрямованої, наприклад, на виготовлення будь-якої частинки всього продукту, — писав Ленін, — треба, щоб виробництво цієї частинки спеціалізувалось, стало окремим виробництвом, що має справу з масовим продуктом і тому допускає (і викликає) застосування машин і т. ін.»⁴.

В. І. Ленін відрізняв предметну, подетальну, поопераційну або технологічну спеціалізацію⁵. За його думкою, спеціалізація виробництва і поділ праці — поняття тотожні. При капіталізмі відбувається «завершення спеціалізації занять, тобто поділу суспільної праці. Всі галузі промисловості відділились і стали спеціальністю окремих виробників»⁶.

Не можна погодитися з твердженням окремих економістів і філософів, які не відносять спеціалізацію виробництва до суспільного поділу праці.

Сказане дає можливість визначити поділ праці як продуктивну силу, фактор зростання продуктивності суспільної праці. Однак деякі економісти і філософи з цим не згодні. Вони вважають, що поділ праці є лише частиною виробничих відносин. Одним із прихильників цієї точки зору є І. С. Сударевський. Зробивши ґрунтовний аналіз висловлювань класиків марксизму-ленінізму про поділ праці, переконливо довівши, що вона є частиною виробничих відносин, він стверджує, що поділ праці не належить до продуктивних сил. Його докази слідуючі: 1) відносити поділ праці до продуктивних сил не можна, бо це не уз-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 36, а також т. 16, стор. 126, т. 23, стор. 368 та інші.

² В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 384.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 369.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 82.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 17.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 81.

годжується з трьохчленним визначенням продуктивних сил; 2) класики розглядали, за думкою І. С. Сударевського, поділ праці як продуктивну силу в тому значенні, що це є фактор зростання продуктивності праці, обумовлений суспільними виробничими відносинами¹. З цим твердженням погодитись не можна.

Що стосується першого доводу, то, як указував Ленін, всі визначення умовні, відносні, і неповні². Загальноприйняті визначення продуктивних сил як сукупності засобів праці, предметів праці і людей характеризують їх в якісному, структурному плані. Поділ і кооперація праці характеризують продуктивні сили в якісному, структурному плані. Поділ і кооперація праці характеризують продуктивні сили з кількісного боку, з точки зору комбінації і сполучення особистих і матеріальних факторів виробництва. Класики визначали продуктивні сили з різних точок зору. Зокрема, Маркс утотожнював виробничі сили з «продуктивною спроможністю» суспільства «та розвитком її факторів»³.

Як фактор зростання продуктивності праці її поділ обумовлений і продуктивними силами і виробничими відносинами. При переході до нових форм виробничих відносин, наприклад, при організації виробничого кооперативу ці відносини мають вирішальне значення у розвитку поділу праці. Адже спочатку праця у кооперативі організовується і поділяється на основі простого складання селянського реманенту.

Однак частіше вихідним фактором розвитку поділу праці є розвиток техніки. Нові засоби праці викликають до життя нові форми організації і поділу праці. «Прогрес техніки, — писав Ленін, — мусить повести за собою спеціалізацію різних частин виробництва, усупільнення їх»⁴.

Поділ праці передбачає певну концентрацію засобів виробництва і робочої сили. А остання спочатку обумовлюється розвитком техніки, тобто головним елементом продуктивних сил. Лише потім концентрація виробництва вимагає відповідної зміни виробничих відносин. Цим, мабуть, пояснюється те, що не дивлячись на багато прогресивніші соціалістичні виробничі відносини, порівняно з капіталістичними, по рівню спеціалізації виробництва Радянський Союз значно відстає від США.

Відносна спільність спеціалізації виробництва за формами в умовах капіталізму і соціалізму обумовлена однотипністю не економічних відносин, а сучасної техніки, що застосовується.

Суспільний поділ праці належить не тільки до продуктивних сил, але й до виробничих відносин. Як одна з сторін цих відносин поділ праці виражає обмін діяльністю між людьми, взаємозв'язки різних соціальних груп у виробництві. К. Маркс писав, що «не існує обміну без поділу праці»⁵. Спеціалізація людей при виконанні певної діяльності породжує певні зв'язки і залежності між людьми, тому що без обміну діяльністю і продуктами праці вони не можуть жити і розвиватися. К. Маркс і Ф. Енгельс в роботі «Німецька ідеологія» характеризують поділ праці як відносини спілкування, тобто економічні відносини: «Різні ступені в розвитку поділу праці є разом з тим і різними формами власності, тобто, кожний ступінь поділу праці визначає також і відношення індивідів один до одного відповідно їх відношенню до матеріалу, знарядь і продуктів праці»⁶.

¹ І. С. Сударевский. Проблемы разделения труда. М., 1963, стор. 25—26.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 246.

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 418.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 83.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 682.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 20.

Суспільний поділ праці став однією з важливих передумов виникнення приватної власності і класових відмінностей. Спеціалізація суспільної праці привела до відокремленого виробництва і привласнення її наслідків. Доки в общині люди спільно виробляли продукти праці і спільно їх присвоювали, приватна власність була неможливою.

«Коли ж в общину проник поділ праці, — писав Ленін, — і члени її почали кожний поодиноці займатись виробництвом одного якогось-небудь продукту і продавати його на ринку, тоді виразом цієї матеріальної відособленості товаровиробників став інститут приватної власності»¹.

Розвиток суспільного поділу праці і майнові відмінності на основі приватної власності привели до появи класів і соціальних груп. «Класами називаються великі групи людей, які розрізняються за їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за їх відношенням... до засобів виробництва, за їх роллю в суспільній організації праці, а, значить, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка є в їх розпорядженні»².

Класики марксизму — ленінізму багато уваги приділяли формам і видам суспільного поділу праці. Вони розрізняли загальний, частковий і одиничний поділ праці³. Загальним поділом праці є поділ суспільного виробництва на його крупні роди: промисловість, сільське господарство, транспорт та інші. Поділ цих родів на окремі види і підвиди є частковим поділом праці. Наприклад, промисловість складається з ряду галузей: вугільної, металургійної, машинобудівної та ін. Поділ праці в середині підприємств Маркс називав одиничним.

Загальний поділ праці складає основу всіх інших видів і форм суспільного поділу праці. Спочатку відбувається виділення пастушачих племен із землеробських, потім виділення ремесла із землеробства, далі виділяється у самостійну галузь торгівля і т. п. Частковий поділ праці виникає на основі загального, коли густота населення і потреби в продуктах окремих галузей досягають певного ступеню.

В. І. Ленін глибоко проаналізував одну з форм часткового поділу праці — спеціалізацію виробництва. Розвиток товарного господарства веде до підвищення кількості самостійних галузей промисловості. «...Тенденція цього розвитку, — писав Ленін, — полягає в тому, щоб перетворити в окрему галузь промисловості виробництво не тільки кожного окремого продукту, але навіть кожної окремої частини продукту; — і не тільки виробництво продукту, але навіть окремі операції по виготовленню продукту до споживання»⁴.

Одиничний поділ праці виникає пізніше і в масових масштабах уперше розвинувся в капіталістичній мануфактурі, тому що ця форма поділу праці передбачає достатню високу концентрацію виробників на одному підприємстві. В античному і феодальному суспільствах, де крупні підприємства існували у вигляді окремих оазисів, а господарство велося головним чином роздрібленими виробниками, поділ праці в середині підприємства був дуже мало розвинутий⁵.

Різновидністю суспільного поділу праці є її професіональний поділ. Його не можна віднести ні до загального, ні до часткового, ні до одиничного, хоча він змикається з кожним з них. Пояснюється це, очевидно, тим, що професіональний поділ праці засновується на спільності виконання робіт, трудових функцій, в той час, як основу загального,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 131.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 374.

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 337.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 17.

⁵ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 149.

часткового і одиничного поділу праці становить об'єднання людей по видах продукції, що виробляється.

Професіональний поділ праці виявляється у професіональному складі працівників виробництва і всього суспільства, тобто у сукупності різних професій і спеціальностей. Ознаками, що поєднують людей у ту чи іншу професію, є: спільність операцій, що виконуються у процесі праці, навиків в роботі, досвіду і знань, а також засобів праці і інструментів, інтересів і т. д.

Професії, як правило, зв'язані з головною сферою діяльності людини, носять в певній мірі галузевий характер. Але вони не збігаються з частковим поділом праці, існують численні наскрізні професії, які створились внаслідок виділення технологічних операцій у самостійні функції. Це, наприклад, токарі, слюсарі, шофери та ін. Професії поділяються на дрібніші, вузькіші спеціальності, які характеризуються більш частковими знаннями і навиками до праці. Наприклад, слюсар за спеціальністю буває: слюсар по ремонту устаткування, слюсар по складанню, слюсар-водопровідник та ін.

З поняттями «професія» і «спеціальність» безпосередньо зв'язана кваліфікація. Остання характеризує ступінь, рівень якісного розвитку робочої сили у певній сфері діяльності. Кваліфікація визначає рівень оволодіння робітником спеціальними знаннями, виробничим досвідом і навичками. Економічно вона відбивається, знаходить прояв у рівні продуктивності праці. Кваліфікована праця при інших рівних умовах створює за одиницю часу більшу масу споживних вартостей, ніж праця менш кваліфікована. В умовах товарного господарства кваліфікована праця створює за одиницю часу більше вартості, ніж некваліфікована.

Найбільш глибокою основою поділу праці класики марксизму-ленінізму вважали поділ людей на людей розумової і фізичної праці. «Поділ праці стає дійсним поділом тільки з того моменту, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — коли появляється поділ матеріальної і духовної праці»¹.

В умовах недостатнього розвитку продуктивних сил, за яких вироблявся невеликий лишок додаткового продукту, порівняно до необхідного, переважна маса членів суспільства неминуче була приречена на виконання тяжкої фізичної праці по створенню матеріальних благ. І лише незначна частина людей могла займатися розумовою працею, державними справами, питаннями науки, культури і мистецтва.

Панівні класи володіли великою приватною власністю, мали привілеї займатися порівняно легкою розумовою працею. Народні ж маси змушені були виконувати підневільну важку фізичну роботу.

Так виникає поділ праці на розумову і фізичну, протилежність між ними, як протилежність інтересів експлуататорів і експлуатованих.

Отже, поряд з приватною власністю на засоби виробництва поділ праці відіграв важливу роль у виникненні перших антагоністичних класів. Підкреслюючи цю роль, Енгельс писав, що в «основі поділу на класи лежить закон поділу праці»².

Характер і форми суспільного поділу праці постійно розвиваються і змінюються. Дожорінні зрушення відбуваються в них при переході до соціалізму. Соціалізм ліквідує протилежність між розумовою і фізичною працею, між містом і селом на основі знищення приватної власності і експлуатації людини людиною. Він кладе початок знищенню

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 28—29.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 276.

старого вузькопрофесіонального поділу праці. Але на стадії соціалізму в зв'язку з недостатнім розвитком продуктивних сил новий спосіб виробництва не може повністю перебороти старий поділ праці. А тому при соціалізмі продовжують зберігатися істотні відмінності між людьми розумової і фізичної, промислової і сільськогосподарської праці та інші залишки старого поділу. Остаточно їх буде переборено в період переходу до комунізму на основі створення його матеріальної бази. Однак це не значить, що на вищій фазі комунізму не буде ніякого поділу праці. Він буде існувати, але його форми і характер істотно зміняться.

В. І. ЛЕНІН ПРО УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ В УПРАВЛІННІ ГОСПОДАРЬКИМ БУДІВНИЦТВОМ

С. В. Межеріцький

XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу в своїх історичних рішеннях накреслив програму дальшого будівництва комунізму в нашій країні. При цьому партія виходить із якісно нових умов, що склалися в країні внаслідок небувалого росту продуктивних сил і всебічного розвитку соціалістичних суспільних відносин.

Величезні завдання розвитку, зміцнення Радянської держави та її економіки успішно вирішувались і вирішуються на всіх етапах соціалістичного будівництва завдяки тому, що Комуністична партія у своїй господарській політиці спирається на основні положення марксизму-ленінізму про закономірності суспільного розвитку, на творчу активність і ініціативу широких мас трудящих.

Залучення до комуністичного будівництва широких мас трудящих є найважливішою умовою успішного комуністичного будівництва в нашій країні. В. І. Ленін говорив: «...Тільки участь робітників у загальному управлінні державою дала нам можливість встояти в таких неімовірних труднощах... тільки йдучи по цьому шляху, ми доб'ємося повної перемоги»¹.

Комуністична партія неухильно керувалася і керується ленінською вказівкою про те, що свою творчу роль соціалістична держава може здійснити лише при самостійній історичній творчості більшості населення, насамперед більшості трудящих. В сучасних умовах, як це підкреслюється у Програмі КПРС, головним напрямком розвитку соціалістичної державності є всебічне розгортання і вдосконалення соціалістичної демократії, активна участь всіх громадян в управлінні державою, у керівництві господарським і культурним будівництвом².

Залученню мас до активної участі в комуністичному будівництві сприяє послідовне здійснення партією ленінського принципу демократичного централізму в управлінні господарством. Демократичний централізм як основний принцип управління соціалістичним господарством був научно розроблений В. І. Леніним в результаті всебічного узагальнення досвіду господарського будівництва і колективної творчості народних мас у перші роки Радянської влади.

Суть цього принципу полягає в органічній єдності централізму і соціалістичного демократизму, у поєднанні керівництва, управління

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 107—108.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Держполітвидав УРСР, К., 1962, стор. 248.

підприємствами та їх об'єднаннями з боку центральних органів держави при максимальному розвитку місцевої ініціативи, творчої самостійності широких мас трудящих. При цьому В. І. Ленін протиставляє принцип демократичного централізму бюрократичному централізмові, який визнає лише керівництво, управління підприємствами з боку центральних органів, відкидаючи всяку самостійність на місцях, ініціативу трудящих, і анархічному запереченню керівної ролі держави в господарському житті країни, розпиленню, роздрібленню єдиного соціалістичного господарства на окремі, незалежні частини. Без централізованого керівництва господарством, без єдиного державного плану не можна побудувати соціалізм. Побудова соціалізму, говорив В. І. Ленін, є «побудування централізованого господарства, господарства із центра...»¹. І далі: «Соціалізм немислимий... без планомирної державної організації, яка підпорядковує десятки мільйонів людей найсуворішому додержуванню єдиної норми в справі виробництва і розподілу продуктів»².

Більш ніж 50-річний досвід і практика господарського будівництва в нашій країні доказали величезне значення централізованого державного керівництва. Без нього, звичайно, було б неможливо досягти ціленаправленого розвитку економіки, високої ефективності використання матеріальних і трудових ресурсів, а також небувалих за капіталізмом темпів зростання виробництва.

Соціалістичний централізм у керівництві господарством невіддільний від радянського демократизму. Послідовне здійснення демократичного централізму повинно відповідати вказівкам В. І. Леніна про роль народних мас у господарському будівництві. В. І. Ленін вчив, що соціалізм не створюється за указами згори, що його духові чужий казенно-бюрократичний автоматизм. «...Соціалізм живий, творчий, — писав Ленін, — є витвір самих народних мас»³. Ось чому в основі принципу демократичного централізму лежить ленінська ідея про те, що сам народ, виробник матеріальних благ, є вирішальною силою суспільного розвитку і що організація управління промисловістю повинна будуватися на єдності централізованого, планового керівництва і соціалістичного демократизму, який забезпечує широку участь трудящих мас в обговоренні завдань господарського будівництва, в здійсненні прийнятих рішень, в контролі за діяльністю господарських керівників.

В. І. Ленін підкреслював, що демократичний принцип управління вимагає «активної участі мас не тільки в обговоренні загальних правил, постанов і законів, не тільки в контролі за їх виконанням, але й безпосередньо в їх виконанні»⁴.

Залученню широких мас трудящих до активної участі в управлінні виробництвом В. І. Ленін надавав виключного значення. «Раз на завжди порвімо з передсудом, — писав Ленін, — що державні справи, управління банками, заводами — неможливе для робітників завдання»⁵. Великий організатор соціалістичного будівництва Ленін говорив, що наша революція підняла жадобу будівництва і творчості в масах, підняла через Радянську владу до активної участі в державному будівництві десятки мільйонів тих, які раніше лишалися незаінтересованими в цьому будівництві»⁶.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 365

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 300.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 250.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 182.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 323.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 446.

В. І. Ленін научно доказав, а практика соціалістичного будівництва в СРСР і країнах народної демократії підтвердила, що тільки на основі послідовного проведення принципу демократичного централізму можна «забезпечити абсолютну стрункість і єднання в функціонуванні»¹ галузей народного господарства і районів країни, планомірно розвивати суспільне виробництво в інтересах усіх трудящих.

Зрозуміло, що управління виробництвом в умовах планового соціалістичного господарства — справа дуже складна. Завдання залучення мас до управління господарством розв'язується не простою передачею керівництва самим виробникам. Це було б прямим відмовленням від соціалізму.

Ігнорування або умяління корінних принципів і методів соціалістичного будівництва — один із проявів ревізійонізму. Заперечуючи необхідність централізованого планового керівництва народним господарством, сучасні ревізійоністи по суті проповідують ідейно розгромлені нашою партією анархо-синдикалістські лозунги «робітничої опозиції», що вимагала передати управління народним господарством «з'їздові виробників». У цьому зв'язку особливо актуальними для успішного будівництва соціалістичної економіки в країнах народної демократії можуть бути думки В. І. Леніна про те, що «найвеличнішим перекрученням основних начал Радянської влади і повним відмовленням від соціалізму є всяке, пряме або посереднє, узаконення власності робочих окремої фабрики або окремої професії на їх особисте виробництво, або право ослаблювати чи гальмувати розпорядження загальнодержавної влади»².

Як відомо, однією з основних функцій соціалістичної держави є господарсько-організаторська діяльність. Найближчим і неодмінним співробітником Радянської влади в забезпеченні демократичного управління виробництвом, в залученні мас до участі у здійсненні цієї найважливішої державної функції, говорив Ленін, повинні бути профспілки. Радянські профспілки, указував він, це «організація виховна, організація залучення, навчання, це є школа, школа управління, школа господарювання, школа комунізму»³.

Профспілки є надійною опорою Комуністичної партії і Радянської держави у виконанні організаційно-виховної роботи по залученню трудящих мас до управління народним господарством. Тому, коли перед партією постало питання про відновлення і дальший розвиток всього народного господарства країни, В. І. Ленін вказував, що тепер особливо важливо залучати до управління господарством «не тільки окремих селян і робітників, які найкраще випробували себе на роботі, залучити обов'язково у більшій мірі *професійні спілки*...»⁴.

Початком створення нового апарату управління Радянської держави, початковою формою залучення трудящих мас до управління господарством було введення робітничого контролю над виробництвом і розподілом. Робітничий контроль був направлений на обмеження економічної влади капіталістів, а потім і на оволодіння Радянською державою командними висотами в економіці. Робітничий контроль, введений в інтересах планомірного регулювання розвитком народного господарства, зіграв велику роль в забезпеченні належного обліку і контролю на виробництві, а також виявився підготовчою ступінню до націоналізації промисловості і безпосереднього управління нею.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 178.

² В. І. Ленін о демократизме и социалистическом характере Советской власти, «Правда», 22 квітня 1957 р.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 2.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 368.

Незважаючи на те, що діяльність окремих органів робітничого контролю виходила далеко за межі даного підприємства і часом набувала загальнодержавного характеру, природно, вони не могли вирішувати питань, зв'язаних з загальним регулюванням економічного життя країни. Пролетарській державі були потрібні органи, які б не тільки контролювали буржуазію (робітничий контроль в початковий період), але й організовували б нову економіку.

Робітничий клас, спираючись на політичну владу, переходить від робітничого контролю до побудови своїх органів управління виробництвом. Ідея створення загального господарського органа, здатного регулювати і направляти все народне господарство країни, належить передовим робітникам. Їх пролетарська організація — Центральна рада петроградських фабзавкомів — стала ініціатором створення Вищої ради народного господарства (ВРНГ).

Успішна відбудова і розвиток промисловості вимагали не тільки структурних поліпшень в системі господарських органів, але й посилення організаторської роботи Комуністичної партії і Радянської держави по керівництву народним господарством і розгортанню творчої діяльності трудящих мас на господарському фронті. Для того, щоб добитися успіхів у справі відбудови і соціалістичної перебудови народного господарства необхідно було підняти на це мільйони робітників і селян. Виходячи із ленінських вказівок, наша партія посилює роль профспілок у господарському будівництві. Це знайшло відображення у Постанові ЦК РКП(б) від 12 січня 1922 р., написаній В. І. Леніним. В ній говорилось про те, що профспілки повинні бути найближчим і неодмінним співробітником державної влади, якою керує в усій її політичній і господарській роботі свідомий авангард робітничого класу — компартія. Профспілки повинні бути зокрема школою управління соціалістичною промисловістю для всієї маси робітників, а потім і для всіх трудящих¹. Далі, Ленін охарактеризував різноманітні форми участі профспілок в господарських органах пролетарської держави і взагалі в усьому будівництві соціалістичного господарства і поставив завдання «свідомо і рішуче перейти до наполегливої, ділової, розрахованої на довгий ряд років роботи практичного навчання робітників і всіх трудящих управляти нагосподарством цілої країни»².

Однією з форм залучення мас до справи практичного будівництва радянського господарства і управління ним у період відбудови стали виробничі наради. Вони виникли вперше у 1923 р. з ініціативи петроградських робітників, а потім поширились в промисловості і на транспорті. На виробничих нарадах обговорювались питання про виробничу діяльність підприємств, про заходи підвищення продуктивності праці, про раціональне використання устаткування і боротьбу з прогулами, про покращення якості продукції і боротьбу з браком, про додержання режиму економії і зниження собівартості, про порядок постачання підприємства і цехів сировиною, матеріалами і т. д.

Керовані профспілками виробничі наради ставали не тільки важливою формою залучення робітників і службовців до управління виробництвом, але й серйозною школою виховання нових командних кадрів промисловості з робітничого класу. Тільки за один 1925 р. профспілками через виробничі наради було висунуто 1274 робітники на господарську і адміністративну роботу. Позитивна роль виробничих нарад виявилась також в укріпленні трудової дисципліни і підвищенні продуктивності праці.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 157.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 158.

Однак згодом, як це було відзначено грудневим (1957 р.) Пленумом ЦК КПРС, на багатьох підприємствах роль виробничих нарад була припинена, вони проводились не систематично, наспіх, головним чином в бригадах і на дільницях. Загальнозаводські і цехові наради скликались рідко. Деякі господарські керівники не брали участі в їх роботі, в зв'язку з чим робітники втрачали інтерес до нарад, профспілки ослабили керівництво ними. Творчо розвиваючи вчення Леніна про профспілки, наша партія на грудневому (1957 р.) Пленумі ЦК КПРС розглянула питання про роботу професійних спілок СРСР. Пленум підкреслив, що «в справі залучення трудящих до управління виробництвом велике значення мають виробничі наради, які дають змогу поєднувати принципи єдиноначальності з здійсненням контролю знизу»¹.

Для масового залучення колективів трудящих в управління виробництвом і більш повного використання виробничого досвіду робітників, інженерно-технічних працівників і службовців Пленум ЦК КПРС визнав доцільним перетворити виробничі наради на підприємствах і будовах у постійно діючі. Він підпорядкував їх роботу завданням виконання і перевиконання державних планів, найбільш повного використання внутрішніх резервів виробництва, створення робітникам умов для високопродуктивної праці, удосконалення методів управління виробництвом та інше.

У теперішній час до колективної творчості по удосконаленню виробництва через виробничі наради залучаються мільйони трудящих. Так, на підприємствах і будовах країни зараз налічується понад 125 тис. заводських і цехових постійно діючих виробничих нарад, які об'єднують близько 5 млн. чоловік, в тому числі $\frac{2}{3}$ з них робітники. За 1960—1965 рр. було проведено більше ніж 3,7 млн. засідань постійно діючих виробничих нарад, на яких прийнято і рекомендовано до виконання понад 12 млн. пропозицій щодо поліпшення діяльності підприємств, причому більше 9 млн. з них реалізовано. Це дало народному господарству економії багато мільонів карбованців.

Багата й різноманітна практика роботи виробничих нарад характерна для харківської промисловості. Тут на підприємствах, будовах і транспорті створено 2,1 тис. постійно діючих виробничих нарад. В їх складі понад 80 тис. робітників і службовців. Тільки 1967 року вони внесли понад 28 тис. пропозицій і рекомендацій, здійснення яких дало значний господарський і економічний ефект.

Схвалені постійно діючими виробничими нарадами рішення і їх пропозиції-рекомендації торкаються корінних питань організації виробництва: механізації та автоматизації виробничих процесів, удосконалення технології, використання резервів підвищення продуктивності праці, упорядкування нормування й заробітної плати, економії сировини і матеріалів, впровадження передового досвіду і ін. Підтвердимо це досвідом роботи виробничих нарад деяких харківських підприємств.

Так, на заводі транспортного машинобудування ім. Малишева, наприклад, виконуючи рішення виробничої наради з питання механізації і автоматизації технологічних процесів, які сприяють росту випуску продукції, у ливарному цеху були переведені три вагранки на природний газ. Це дало можливість заощадити до 50% коксу, значно поліпшити умови праці робітників. Річна економія від впровадження даної пропозиції становить десятки тисяч карбованців. Встановлення у цеху двох формувальних машин типу «6000 фунтів» дозволило підвищити продуктивність праці майже вдвоє.

¹ Матеріали грудневого (1957 р.) Пленуму ЦК КПРС. Держполітвидав УРСР, К., 1957, стор. 14.

Участь робітників, інженерно-технічних працівників і службовців у постійно діючих виробничих нарадах дозволяє організувати глибоке і всебічне вивчення конкретних умов роботи підприємств, дає можливість як членам нарад, так і численному активу знаходити такі шляхи зростання випуску продукції, підвищення продуктивності праці, які не вимагають великих затрат, але дають господарству значний ефект.

У зв'язку з цим заслуговує уваги досвід роботи виробничих нарад харківського заводу «Електромашина». Так, наприклад, при підготовці питання на нараду про організацію виробництва в електромашинному цеху було з'ясовано, що тут має місце велике число порушень правил внутрішнього розпорядку; відсутній табельний облік, креслення та технічна документація на виготовлені вироби, графіки робіт. Робітники цеху використовуються не за фахом. Механічне відділення працює з перебоями, бо верстатне устаткування потребує ремонту.

У ході реалізації розроблених і прийнятих виробничою нарадою пропозицій у цеху була упорядкована розстановка робітників, скасована знеосібка у використанні верстатного і іншого устаткування. Була створена бригада по ремонту устаткування, по виготовленню й ремонту пристосувань, поповнено штат крановщиків. У цеху додатково установили зварювальний агрегат, карусельний верстат і прес. Після організації кладової робітники стали своєчасно забезпечуватися матеріалами, інструментом. Багато робітників освоїли суміжні професії, була налагоджена своєчасна видача нарядів. Як бачимо, робота проведена велика і без значних капітальних вкладень. В результаті виконання рішень виробничої наради цех протягом двох-трьох місяців вийшов в число передовиків.

Узагальнення і аналіз роботи виробничих нарад показує, що там, де господарські керівники і профспілкові комітети підприємств добре розуміють зростаючу роль постійно діючих виробничих нарад, радяться з робітниками і широко залучають їх до управління виробництвом, досвід керівників доповнюється досвідом трудящих мас, всебічно виявляються і приводяться в дію наявні внутрішні резерви, більш широко впроваджуються передові методи праці. Все це сприяє поліпшенню роботи промислових підприємств і достроковому виконанню взятих соціалістичних зобов'язань на честь знаменної дати — 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Ще більші можливості для дальшої демократизації управління виробництвом відкрились з переводом підприємств на нові умови планування й економічного стимулювання. Характеризуючи розширення демократичних методів господарювання, товариш О. М. Косигін на вересневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС говорив: «Удосконалення господарського управління немислиме без дальшого розвитку його демократичних основ, без значного посилення участі мас в управлінні виробництвом. Треба високо піднести роль колективів підприємств, заводської громадськості при розв'язанні питань планування, мобілізації внутрішніх резервів виробництва, оцінки результатів роботи і стимулювання працівників. В зв'язку з розширенням фондів підприємств на багато підвищується значення заводських громадських організацій в правильному використанні цих фондів. Треба всемірно розвивати у всіх працівників почуття господаря щодо виробництва»¹.

Набутий досвід господарювання по-новому свідчить про те, що реформа є могутнім стимулятором творчої активності мас.

¹ О. М. Косигін. Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва. Політвидав України, К., 1965, стор. 44.

Тепер прагнення поліпшити роботу посилилось, спонукаючи всіх членів колективу — від робітника до директора — наполегливіше, цілеспрямованіше шукати і приводити в дію нові можливості підвищення ефективності виробництва. І це цілком закономірно, тому що в нових умовах зростає економічна зацікавленість працівників у найбільш повному використанні всіх виробничих ресурсів, у поліпшенні якості продукції.

Підтвердженням правильності такого висновку служить практика роботи виробничої наради Харківського ордена Леніна електромеханічного заводу (ХЕМЗ). Ця виробнича нарада приймала активну участь в розробленні загальнозаводських заходів по підготовці заводу до переходу на нові умови праці. Велика і ділова розмова відбулася на засіданні постійно діючої виробничої наради, коли обговорювалась доповідь директора заводу — «Про завдання колективу підприємства по зниженню собівартості, забезпеченню плану прибутку, рентабельності». На нараді виступили робітники, майстри, головні спеціалісти заводу. Зокрема, особливу тривогу викликала наявність наднормативних залишків матеріальних засобів, які осіли на складі готової продукції. Нарада прийняла відповідні рекомендації. Члени президії, активісти виробничої наради стали після цього частими гостями відділу збуту, на складі готових виробів. Внаслідок цього тільки за 1966—1967 рр. наявність наднормативних залишків матеріальних цінностей знизилася на 300 тис. карбованців. На сотні тисяч карбованців було реалізовано зайвих і непотрібних заводові матеріалів і комплектуючих виробів.

У рекомендаціях постійно діючої виробничої наради ХЕМЗу приділяється багато уваги госпрозрахунку в цехах. До реформи він був у зачатковому стані. Виробнича нарада обговорила це питання на своєму засіданні і прийняла необхідне рішення. У відповідності з ним була проведена велика робота по переведу всіх заготовчих і складальних цехів на госпрозрахунок. Це дало позитивні наслідки. Порівняно з 1966 р. у 1967 р. зйом продукції з одного карбованця основних виробничих фондів збільшився на 9 коп. На 67 крб. 90 коп. зріс зйом товарної продукції з одного квадратного метра виробничої площі заготовчих і випускових цехів. І таких прикладів можна навести багато. Важливо те, що на очах усього колективу підприємства постійно діюча виробнича нарада набула визнання і поваги. Вона стала справжнім масовим органом, який забезпечує активну участь колективу в управлінні виробництвом.

Таким чином, у діяльності постійно діючих виробничих нарад виявлені невичерпні можливості для втілювання в життя вказівок В. І. Леніна про те, щоб зробити профспілки школою управління соціалістичним виробництвом для всієї маси робітників, для всіх трудящих. Необхідно добиватися того, щоб профспілки посилювали свою діяльність по керівництву господарством, перетворюючи повсюдно постійні виробничі наради у все більш дійові органи, сприяючи поліпшенню роботи підприємств, підвищенню ефективності всього суспільного виробництва.

В. І. ЛЕНІН ПРО СОЦІАЛІСТИЧНЕ ВІДТВОРЕННЯ

Б. П. Данилевич

В. І. Ленін у своїх творах велику увагу приділяв питанням відтворення тому, що вони становлять найбільш важливі і складні проблеми економічної теорії. Відтворення — це безперервно повторюваний процес виробництва, в якому проявляє свою дію вся сукупність економічних законів, що характеризують найглибші економічні процеси.

Аналізуючи закономірності розвитку капіталізму, зокрема капіталістичного відтворення, Ленін розкрив загальні положення, що стосуються не тільки капіталізму, а й соціалізму і повного комунізму. Крім того, він розкрив спеціальні положення, які роз'яснюють суть соціалізму і комунізму, процес соціалістичного відтворення і його специфіку. Спираючись на ці теоретичні положення і, зокрема на теорію відтворення, В. І. Ленін створив свій план побудови соціалізму й комунізму.

Для характеристики суті і особливостей соціалістичного відтворення дуже важливе значення мають положення Леніна, в яких він творчо розвиває вчення К. Маркса про відтворення як діалектичну єдність виробництва, розподілу і споживання. Поза цією єдністю, писав Ленін, не можна зрозуміти суті і особливості окремих моментів відтворення. Тут же В. І. Ленін підкреслював, що в цій єдності вирішальне значення має виробництво. Пізнавши його, можна розкрити весь процес відтворення, сутність його окремих моментів — розподілу і споживання, які не можна відривати від виробництва.

«...Безглуздя, — вказував В. І. Ленін, — виділяти «розподіл» і «споживання», як якісь самостійні відділи науки, що відповідають якимсь самостійним процесам і явищам господарського життя»¹. І далі: «Раз з'ясовано відносини по виробництву, — *тим самим* з'ясувалась і частка в продукті, яка припадає окремим класам, а, значить, «розподіл» і «споживання»².

Отже, і соціалістичне відтворення являє собою єдиний процес виробництва, розподілу, обміну і споживання, в якому вирішальна роль належить виробництву. Останнє визначає суть і особливості інших моментів процесу відтворення. Суть і особливості соціалістичного виробництва, як відзначав Ленін, полягає в тому, що воно здійснюється на базі суспільної власності на засоби виробництва, планомірно, «для забезпечення добробуту і всебічного розвитку всіх членів суспільства»³.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 41.

² В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 175.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 80.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював необхідність для соціалізму високих темпів відтворення, недосяжних у капіталістичному суспільстві. Тільки з соціалізму, писав він, починається швидкий, справжній, дійсно масовий рух уперед в усіх галузях громадського і особистого життя, який відбувається за участю більшості, а потім всього населення¹. І це знайде своє вираження в бурхливому розвитку продуктивних сил і зростанні продуктивності праці, що є найважливішим для перемоги соціалістичного ладу².

В. І. Ленін підкреслював, що розвиток продуктивних сил приведе до примноження багатства суспільства, що знайде своє вираження в рості сукупного продукту і національного доходу. Його критичний аналіз суті цих економічних категорій за капіталізму має величезне значення для їх розуміння у соціалістичному суспільстві.

Сукупний суспільний продукт при капіталізмі, вказував В. І. Ленін, має вартісну і натурально-речову форму. По вартості він розпадається, подібно до одиничного продукту, на три частини: перша — відновлює постійний капітал, тобто ту вартість, яка існувала раніше у вигляді сировини і допоміжних матеріалів, машин і знарядь виробництва і т. ін. і яка тільки відтворюється у певній частині готового продукту; друга частина відновлює змінний капітал, тобто покриває утримання робітника, і, нарешті, третя частина складає додаткову вартість, яка належить капіталістові³.

Якщо відкинути суто капіталістичне і відмітити те, що в соціалістичному суспільстві існують товарно-грошові відносини, то стане зрозумілим, що й при соціалізмі сукупний суспільний продукт — це сума одиничних товарів, вартість якого розпадається на вартість спожитих у процесі виробництва засобів виробництва — знарядь праці і предметів праці, вартість необхідного і додаткового продукту.

Природно, що в такому розумінні вартість сукупного суспільного продукту включає в себе у певній мірі повторний рахунок, однак вона відбиває і включає в себе всю суму взаємовідносин між соціалістичними підприємствами у процесі виробництва і відтворення. Якщо виключити з вартості сукупного суспільного продукту повторний рахунок, то одержимо кінцевий продукт суспільства. Він визначається як сума національного доходу суспільства, річного фонду амортизації і різниці суми матеріальних оборотних фондів на початок і кінець періоду, що враховується. Категорія кінцевого продукту має важливе значення для аналізу процесу відтворення, характеризуючи кінцевий результат розвитку виробництва.

В. І. Ленін вказував, що сукупний суспільний продукт за капіталізму являє собою весь вироблений продукт, або валовий продукт. Валовий продукт розпадається на валовий дохід, або національний дохід (частину вартості, яка залишається за відрахуванням вартості, що відшкодовує вкладений у виробництво і спожитий у ньому постійний капітал) і чистий дохід, що дорівнює додатковій вартості.

Частина сукупного суспільного продукту, підкреслював Ленін, завжди належить виробництву. З самого початку ця частина виробляється в такій формі, що виключає застосування її інакше, ніж у виробництві, бо вона втілюється в засобах виробництва, які практично не можуть бути доходом і використовуватися в особистому вжиткові. При простому відтворенні ця частина виражена в старій вартості, а при роз-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 428, 429.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 379.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 23.

ширеному — і в частині знову створеної вартості. Тому у визначенні національного і чистого доходу як в капіталістичному, так і в соціалістичному суспільстві наявні певні суперечності. Частина національного і чистого доходу втілюється в засобах виробництва і не може бути використана як дохід, хоча вона й набуває цих форм.

В. І. Ленін пояснив це тим, що в усякому суспільстві робітник, крім праці, спрямованої на одержання безпосередньо харчових засобів, витрачає працю на виробництво засобів виробництва. І результат цієї праці, який спочатку проявляється у формі доходу, при капіталізмі перетворюється на капітал, на засоби виробництва¹, а при соціалізмі — на частину суспільного багатства, що йде на відновлення і розширення виробництва. У комуністичному суспільстві існуватиме поділ продукту праці на предмети споживання і засоби виробництва.

Сама категорія «чистий дохід» не зовсім точно відбиває суть справи, бо за прийнятою методикою вона включає в себе лише додатковий продукт, хоча з точки зору суспільства чистим доходом слід вважати частину національного доходу, яка втілюється в предметах споживання. При комунізмі це будуть просто предмети споживання².

В. І. Ленін велику увагу приділяв питанням зміни співвідносин сукупного суспільного продукту — між вартістю, спожитих засобів виробництва і змінним капіталом, між старою і новою вартістю, між необхідним і додатковим продуктом. Ці положення мають велике значення і для аналізу сукупного суспільного продукту в соціалістичному суспільстві.

В. І. Ленін підкреслював, що розвиток продуктивних сил знаходить своє вираження в зростанні технічного і вартісного складу капіталу, а також його органічного складу. І те, що постійний капітал має тенденцію зростати швидше за змінний, Ленін назвав законом³. Ці положення мають місце і при соціалізмі, де зростає технічна озброєність праці, відношення суми вартості засобів виробництва до суми заробітної плати робітників, які їх застосовують, зростає органічна будова соціалістичного виробництва. Звичайно, цей процес у соціалістичному суспільстві проходить інакше, ніж при капіталізмі, і наслідки цього процесу докорінно відмінні. У соціалістичному суспільстві зростає добробут трудящих, знижується вартість засобів виробництва, робітники не витісняються у лави безробітних, як за капіталізму, а використовуються на інших підприємствах і в інших сферах суспільної діяльності. Але зростання органічної будови соціалістичного виробництва відбувається і виражає собою технічний прогрес, підвищення продуктивності праці.

В. І. Ленін велику увагу приділяє аналізу положення К. Маркса про те, що з розвитком суспільства у складі суспільного продукту збільшується частка перенесеної вартості і скорочується частка знову створеної вартості. Це відбувається внаслідок тих самих причин, які спричиняють до зростання органічного складу виробництва. Ці взаємопов'язані питання Ленін детально розглянув у роботі «З приводу так званого питання про ринки» та в інших. Він показав, що за чотири роки питома вага старої вартості у складі сукупного суспільного продукту збільшилася з 61,1% до 65,6% і відповідно скоротилася питома вага

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 42—43.

² Метод «Капитала» и вопросы пролетарской экономики социализма. МГУ, 1968, стор. 172, 173, 163.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 69.

знову створеної вартості¹. Цей процес має місце і в соціалістичному суспільстві.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що, аналізуючи процес відтворення, треба розглядати сукупний суспільний продукт не тільки по вартості, а й по натуральній формі — на засоби виробництва і предмети споживання.

Ленін вважав, що такий поділ Марксом сукупного суспільного продукту має винятково важливе значення; що в одному цьому поділові більше теоретичного смислу, ніж у всіх попередніх сперечаннях відносно теорії ринків².

В. І. Ленін різко виступав проти Струве, який доводив, що нібито абстрактну теорію реалізації можна добре викласти за допомогою найрізноманітніших засобів поділу суспільного продукту³.

Розвиваючи положення Маркса про розпад суспільного продукту на два підрозподіли, Ленін показав, що засоби виробництва в свою чергу слід поділити на два підвідділи: перший підвідділ складається із засобів виробництва, призначених для виробництва засобів виробництва, другий — із засобів виробництва, які використовуються для виробництва предметів споживання⁴.

Поділ сукупного продукту по натуральній, речовій формі — на засоби виробництва і предмети споживання має місце і в соціалістичному суспільстві, де засоби виробництва поділяються на два підвідділи, вказані В. І. Леніним. Цей поділ притаманний великому машинному виробництву⁵.

Для теорії соціалістичного відтворення виключне значення мають обґрунтовані і конкретизовані В. І. Леніним відкриті К. Марксом закони руху суспільного продукту. В. І. Ленін вважав надзвичайно важливими схеми відтворення і вказівки К. Маркса про використання сукупного суспільного продукту в соціалістичному суспільстві. Зокрема він підкреслював, що відношення $[1(V+m)$ до $II C$] і накопичення збереже своє значення і в чистому комунізмі⁶. Разом з тим він вважав необхідним правильно розуміти значення схем, не абсолютизувати їх і не переоцінювати.

Велику вагу для соціалістичного суспільства мають вказівки Леніна про суть і значення реалізації сукупного суспільного продукту. Підкреслюючи, що головний зміст процесу реалізації полягає в тому, щоб показати відновлення всіх частин суспільного продукту по вартості і натуральній формі⁷, Ленін дав аналіз умов реалізації при простому і розширеному капіталістичному відтворенні, який у своїй основі розкриває зміст реалізації суспільного продукту і при соціалізмі. При цьому В. І. Ленін показав, що найважливішим для реалізації є взаємний обмін продуктами між обома підрозділами суспільного виробництва. «В чому полягає суспільний обмін речовин?» — запитує В. І. Ленін і відповідає: «Насамперед в обміні засобів виробництва на предмети споживання»⁸.

У ряді своїх праць Ленін дає аналіз виведених К. Марксом умов реалізації, головними з яких при капіталістичному простому відтворенні є рівність знову створеної вартості підрозділу суспільного виробни-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 69.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 46.

³ Див. там же, стор. 64.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 69.

⁵ Див. там же, стор. 87.

⁶ Див. Ленинский сборник, XI, стор. 349.

⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 139.

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 63.

цтва, який виробляє засоби виробництва, постійному капіталові підрозділу, який випускає предмети споживання; а при розширеному відтворенні перший підрозділ повинен випустити більше засобів виробництва для другого підрозділу, ніж було на початок періоду. Він докладно розглядає й аналізує процес реалізації при простому й розширеному капіталістичному відтворенні.

Однак Ленін не тільки наводить схему реалізації сукупного суспільного продукту, а й розвиває далі ці положення Маркса, досліджуючи питання, які Маркс вирішити до кінця не встиг, а саме: на основі вчення Маркса про зростання технічного й органічного складу капіталу з розвитком капіталізму Ленін дав чудовий аналіз умов капіталістичного розширеного відтворення при рості органічного складу і обґрунтував відкритий Марксом закон переважного зростання виробництва засобів виробництва у порівнянні з ростом виробництва предметів споживання. В. І. Ленін неодноразово підкреслював прямий зв'язок цього закону з законом підвищення органічного складу суспільного капіталу¹.

В. І. Ленін не обмежився висновком про переважний ріст виробництва засобів виробництва у порівнянні з виробництвом предметів споживання, а показав, що в складі сукупного суспільного продукту при розширеному капіталістичному відтворенні при рості органічного складу капіталу найшвидше зростають засоби виробництва для виробництва засобів виробництва, потім — засоби виробництва для виробництва предметів споживання, а найповільніше — предмети споживання. Він указував, що цей закон діє лише після виникнення великої машинної індустрії².

В. І. Ленін підкреслював, що все значення закону про швидше зростання засобів виробництва в тому тільки й полягає, що заміна ручної праці машинною, — взагалі прогрес техніки при машинній індустрії, — вимагає посиленого розвитку... засобів виробництва для засобів виробництва³. «В заміні ручної праці машинною, — підкреслював В. І. Ленін, — полягає вся прогресивна робота людської техніки»⁴.

Таким чином, Ленін переважний розвиток виробництва засобів виробництва або їх випереджуючий ріст пов'язував не з капіталістичним способом виробництва взагалі, а з машинною стадією розвитку. Це положення Леніна можна застосовувати і до соціалістичного способу виробництва, який базується на великій машинній індустрії і технічному прогресі, що приводить до заміни ручної праці машинною. В соціалістичному суспільстві застосування машин має значно більші можливості, ніж при капіталізмі, швидкий розвиток машинобудування і пов'язаних з ним галузей служить основою технічного оснащення і переозброєння соціалістичного виробництва.

У ряді своїх творів Ленін указував, що єдиною матеріальною основою соціалізму може бути тільки велика машинна індустрія, здатна реорганізувати і землеробство на базі новітньої техніки, пов'язаної з використанням електричної енергії.

Економічний закон переважного росту виробництва засобів виробництва у порівнянні з виробництвом предметів споживання як закон розширеного відтворення на базі машинної індустрії — вихідна основа ленінського плану побудови соціалізму і комунізму в нашій країні, проведення соціалістичної індустріалізації і створення матеріально-технічної бази комунізму.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 69.

² Див. там же, стор. 87.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 86.

⁴ Там же, стор. 87.

Усе вищезгадане говорить про те, що закон переважного росту виробництва засобів виробництва у порівнянні з виробництвом предметів споживання діє і в соціалістичному суспільстві. Звичайно, і характер і результати його дії при соціалізмі інші, ніж при капіталізмі. Він не призводить до загострення суперечностей відтворення, як в капіталістичному суспільстві, а веде до планомірного і швидкого розвитку соціалістичного виробництва і зростання добробуту народу.

Підкреслюючи необхідність при розширеному відтворенні на базі машинної індустрії переважного зростання виробництва засобів виробництва, Ленін не абсолютизував це зростання. Він вказував, що і в капіталістичному суспільстві виробництво засобів виробництва пов'язане з виробництвом предметів споживання, показав, що треба розуміти під «незалежністю» виробництва засобів виробництва.

У соціалістичному суспільстві, де виробництво підкорене задоволенню зростаючих потреб трудящих, забезпечується швидке збільшення виробництва предметів споживання на базі переважного зростання виробництва засобів виробництва.

Велике значення для розкриття сутності соціалістичного відтворення мають зауваження В. І. Леніна про створення і використання в соціалістичному суспільстві різноманітних фондів — відновлення, накопичення, споживання, про які говорить К. Маркс у «Критиці Готської програми». Високо оцінюючи важливість даної Марксом схеми розподілу і використання сукупного продукту в соціалістичному суспільстві, В. І. Ленін писав, що К. Маркс дав «тверезе врахування того, як саме соціалістичне суспільство змушене буде господарювати»¹. Важливе значення мають і дослідження В. І. Леніна про суть накопичення і його зв'язки із споживанням.

Тут цікаво відзначити те, що В. І. Ленін ще раз підкреслив первинність виробництва для забезпечення росту споживання. Це положення В. І. Леніна, природно, має набагато більше значення у соціалістичному суспільстві, де немає антагонізму між виробництвом, накопиченням і споживанням, однак існують оптимальні співвідношення між накопиченням і споживанням.

Важливе значення для теорії соціального відтворення мають інші положення В. І. Леніна, зокрема, про зростання добробуту трудящих при соціалізмі, про планомірний розвиток соціалістичного виробництва, про зріст кваліфікації і культурного рівня працівників соціалістичного виробництва.

---

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 422.

В. І. ЛЕНІН ПРО НЕОБХІДНІСТЬ І ЗНАЧЕННЯ ДОПОМОГИ ПЕРЕМІГШОГО ПРОЛЕТАРІАТУ КРАЇНАМ, ЯКІ ЗВІЛЬНИЛИСЬ ВІД КОЛОНІАЛІЗМУ

З. М. Євдокімова

В. І. Ленін все своє життя боровся за звільнення трудящих від соціального і національного гніту. Його вчення, ідеї, революційна боротьба залишили глибокий слід у розвитку людського суспільства. У постанові ЦК КПРС відмічається, що з ленінізмом зв'язані найвидатніші революційні звершення двадцятого століття — Велика Жовтнева соціалістична революція, яка ознаменувала початок нової епохи в історії людства, утворення світової системи соціалізму, грандіозні визвольні битви, і перемоги, здобуті робітничим класом, трудящими над капіталізмом. Ім'я Леніна стало символом пролетарських революцій, соціалізму і прогресу, символом комуністичного перетворення світу¹.

В. І. Ленін увійшов в історію як геніальний теоретик. Він творчо розвив і збагатив вчення К. Маркса і Ф. Енгельса. Ленінізм — це марксизм нової історичної епохи, невичерпне джерело революційної думки, революційної дії. Ленінське ідейне багатство є надійною зброєю нашої партії, всього світового революційного руху.

Величезна заслуга Леніна в розвитку марксистського вчення про національно-колоніальне питання. К. Маркс і Ф. Енгельс розкрили внутрішні причини національно-визвольних революцій, визначили їх місце у світовому революційному процесі. Застосувавши метод матеріалістичної діалектики, вони показали, що приватна власність на засоби виробництва і соціальна нерівність є корені національного гніту.

У нещадній боротьбі проти опортунізму Ленін творчо розвив марксизм в нових історичних умовах, збагатив його новими теоретичними положеннями і наукими відкриттями всесвітньо-історичного значення. Він научно узагальнив великий історичний матеріал і вперше в марксистській літературі розкрив природу імперіалізму. Він показав, що імперіалізм перетворився у всесвітню систему колоніального гніту і фінансового удушення гігантської більшості населення земної кулі. В. І. Леніну належить ідея про єдиний потік пролетарських і антиколоніальних революцій.

Боротьба проти імперіалізму включає в себе поряд з іншими процесами *«цілий ряд демократичних і революційних, в тому числі національно-визвольних, рухів у нерозвинених, відсталих і пригноблених на-*

¹ «О подготовке к 100-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина». Постановление ЦК КПСС. — «Правда», 10 серпня 1968 р.

ціях»¹. В основі поєднання соціалістичних і національно-визвольних революцій у єдиний потік боротьби лежить єдність корінних класових інтересів пролетаріату метрополій і пригнічених трудящих Сходу в ліквідації соціального і національного гніту. Провідна роль у світовому революційному процесі належить соціалістичній революції. Сучасність підтверджує лєнінський висновок про те, що соціалізм знищує всякий гніт, тому, що він знищує класові інтереси, які до нього ведуть. Дуже значний революціонізуючий вплив на національно-визвольний рух мала Велика Жовтнева соціалістична революція, яка нанесла сильний удар всій системі імперіалістичного колоніального панування, стала могутнім стимулом розвитку національно-визвольного руху². Збулося передбачення Лєніна про те, що перемога пролетаріату в Росії створить надзвичайно сприятливі умови для розвитку революції в Азії і Європі³.

В. І. Лєнін геніально передбачив, що після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції національно-визвольний рух народів Сходу зможе одержати успішний розвиток і вирішення не інакше, як у безпосередньому зв'язку з революційною боротьбою нашої Радянської республіки проти міжнародного імперіалізму⁴. «Для всієї Азії і для всіх колоній світу,— писав В. І. Лєнін,— для тисяч мільйонів людей матиме практичне значення ставлення Радянської робітничо-селянської республіки до слабих народів, які донині пригноблювались»⁵.

Жовтнева революція звільнила від колоніального гніту царської Росії понад 33 мільйона чоловік, поклавши початок практичному поєднанню пролетарської революції з національно-визвольним рухом. Для народів Сходу революція була надихуючим прикладом величезної сили тому, що вона доказала можливість перемоги революційного руху. Особливе значення має той факт, що вперше народ добився визволення від всякого гніту у відсталій країні з боку царської монархії, яка, за визначенням В. І. Лєніна, була найбільш реакційним і варварським державним ладом у порівнянні з сусідніми державами в Європі і Азії. Перемога молодой Радянської республіки над імперіалістичними державами показала, «що хоч які слабкі ці народи, хоч якою непереможною здається могутність європейських гнобителів, які застосовують в боротьбі всі чудеса техніки і воєнного мистецтва, проте революційна війна, яку ведуть пригноблені народи, коли ця війна зуміє пробудити дійсно мільйони трудящих і експлуатованих, криє в собі такі можливості, такі чудеса, що визволення народів Сходу є тепер цілком практично здійснимим з точки зору безпосереднього воєнного досвіду, проробленого в Азії, в Сибіру, доєвіду, який проробила Радянська республіка, що зазнала воєнної навали всіх могутніх країн імперіалізму»⁶.

Велика Жовтнева соціалістична революція показала шляхи, форми і методи національного звільнення, життєвість ідей марксизму-лєнінізму. В особі молодой Радянської держави національно-визвольний рух одержав опору і підтримку. В одному з перших своїх документів — «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу» — Радянська

¹ В. І. Лєнін. Твори, т. 23, стор. 46.

² «50 лет Великой Октябрьской социалистической революции». — Тезисы ЦК КПСС. Политиздат, 1967, стор. 55.

³ Див. В. І. Лєнін. Твори, т. 21, стор. 356.

⁴ Див. В. І. Лєнін. Твори, т. 30, стор. 129.

⁵ В. І. Лєнін. Твори, т. 30, стор. 116.

⁶ В. І. Лєнін. Твори, т. 30, стор. 131.

країна заявила про розрив з колоніальною політикою царського уряду і проголосила нову політику по національному і колоніальному питанню, яка відбивала марксистсько-ленінське вчення.

Політиці імперіалістичних держав була протиставлена якісно нова політика рівноправності і співдружності з економічно слабо розвинутими країнами. Радянська держава стала джерелом морально-політичної підтримки і матеріальної допомоги народам, які боролись проти колоніалізму. Молода Радянська держава першою признала незалежність Афганістану, Туреччини, Монголії, налагодила з ними взаємовигідні економічні відносини. Незважаючи на величезні труднощі, зумовлені відсталістю, громадянською війною, іноземною інтервенцією, Радянський Союз давав країнам, що визволилися від колоніалізму, кредити, продовольство, допомагав послугами технічних спеціалістів, надавав воєнної допомоги. Уперше в історії міжнародних відносин він застосував такі форми підтримки, раніше пригнічених народів, як відмова від економічних привілеїв, концесій, майна, що належало царському уряду і капіталістам.

На першому етапі загальної кризи капіталізму економічна співдружність СРСР з країнами Сходу виражала єдність інтересів соціалістичної країни і країн, що звільнилися від колоніального гніту. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції перспективи боротьби народів колоніальних і залежних країн були поставлені в тісний зв'язок з успішним розвитком соціалістичної революції, з успіхами в економіці, політиці, науково-технічного прогресу, культури, життєвого рівня.

Дальший розвиток соціалізму, утворення світової системи соціалізму було головним фактором перемог і поглиблення національно-визвольних революцій. Завдяки утворенню світової системи соціалізму виникли сприятливі умови для завоювання пригніченими народами політичної самостійності, для боротьби за економічну незалежність і для вибору некапіталістичного шляху розвитку рупою країн. Практика революційної боротьби підтверджує ленінський висновок про те, що «в прядущих вирішальних боях світової революції рух більшості населення земної кулі, спочатку спрямований на національне визволення, обернеться проти капіталізму і імперіалізму...»¹.

В. І. Ленін вніс свій вклад в марксистське вчення про некапіталістичний шлях розвитку. Виступаючи на II конгресі Комінтерну, говорив про те, що відсталі народи можуть перейти до соціалізму, не проходячи капіталістичної стадії розвитку, з допомогою пролетаріату передових країн². Ці ленінські ідеї були здійснені в СРСР та інших країнах.

На третьому етапі загальної кризи капіталізму ряд нових країн стали на шлях соціального прогресу, минаючи капіталізм. Таким чином, життя ще раз підтвердило марксистсько-ленінське передбачення про можливість переходу до соціалізму народів, які знаходяться на докапіталістичній стадії розвитку, або живуть в умовах нерозвинутих капіталістичних відносин. У різних народів цей процес відбувається в неоднакових соціально-економічних умовах. Але загальною закономірністю некапіталістичного шляху розвитку є міцний зв'язок країн, що обрали цей шлях, з країнами соціалізму. «Однією з найважливіших умов, які роблять такий розвиток можливим, є співробітництво молодих

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 444.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 209.

прогресивних держав з соціалістичними країнами»¹. У наш час керуюча роль робітничого класу соціалістичних країн стає силою не тільки національною, але і інтернаціональною.

Економічні відносини соціалістичних країн і країн, що обрали некапіталістичний шлях розвитку, підпорядковані розв'язанню завдань антиімперіалістичного, антифеодального і антикапіталістичного характеру. Тут економічні зв'язки відбивають єдність інтересів суспільства в його русі до соціалізму, і інтересів збереження миру. В основі економічних відносин соціалістичних країн з країнами, що обрали некапіталістичний шлях розвитку, лежить ефективна допомога табору соціалізму народам, які звільнилися від колоніального рабства.

Зміст, характер і форми економічних зв'язків визначаються перш за все соціально-економічним ладом країн — партнерів, а також рівнем розвитку в них продуктивних сил. Капіталізм використовує різний рівень економічного розвитку як основу для здійснення експлуатації економічно слабо розвинених країн, перетворюючи їх в аграрно-сировинні придатки метрополій.

Об'єктивна тенденція економічно слабо розвинутих країн до незалежного національного розвитку, по шляху соціального прогресу вимагає встановлення таких міжнародних економічних зв'язків, які б сприяли зміцненню політичної і економічної самостійності цих країн. Формування самостійної економіки, що може забезпечити розширене відтворення, залежить у першу чергу від вирішення проблеми нагромадження. Методи і ступінь її розв'язання визначають темпи економічного розвитку. А темпи є головною умовою ліквідації відсталості, досягнення незалежності і прогресу. За даними ООН у 50-х роках середня норма нагромадження в країнах, що розвивалися, складала близько 8%. Це забезпечувало щорічний приріст національного доходу до 3,5%. Згідно з десятирічним планом розвитку, прийнятим ООН, для того, щоб за 20—25 років доход в середньому на душу населення збільшився вдвоє (при річному прирості населення на 2—3%), необхідно забезпечити річний приріст національного доходу на 5%. У цьому випадку норма нагромадження повинна бути 15—17%. Таким чином, зараз у країнах, що звільнилися від колоніального гніту, рівень нагромадження ще не забезпечує таких темпів економічного зростання, які б дозволили в історично короткий час ліквідувати відставання і забезпечили б соціальний прогрес.

Головним джерелом нагромадження в цих країнах є їх внутрішні ресурси: прибутки іноземних монополій; кошти, одержані внаслідок ліквідації паразитичного споживання експлуаторських класів, скорочення витрат на озброєння; доходи від розвитку національної економіки і зовнішньої торгівлі. Але тільки внутрішні джерела не можуть покрити потреб у нагромадженні. Необхідна зовнішня допомога. Критерій ефективності зовнішньої допомоги лежить в об'єктивних потребах соціально-економічного розвитку країн, що завоювали незалежність. Дійова допомога прискорює економічний розвиток країни, сприяє звільненню від імперіалістичної залежності, подоланню відсталості, виявляє благотворний вплив на формування структури економіки, яка може забезпечити розширене відтворення. Саме такою і є допомога соціалістичних країн. За своєю метою, сутністю і методами вона докорінно відрізняється від допомоги з боку капіталістичних країн, для яких вона служить знаряддям колоніалізму. «Імперіалізм прагне вдер-

¹ Л. І. Брежнев. За зміцнення згуртованості комуністів, за нове піднесення антиімперіалістичної боротьби. Ж. «Комуніст України», 1969, № 7, стор. 50.

жати колишні колонії і напівколонії в системі капіталістичного господарства, закріпити їх нерівноправне становище в ньому»¹.

Новими методами, зокрема під прапором допомоги, імперіалісти намагаються вдержати в цих країнах попередні і захопити нові позиції. На відміну від цього допомога соціалістичних країн є високоефективною, тому що вона основана на збіжності загальних інтересів соціалістичних країн і країн, що звільнились від колоніалізму. Соціалістичні виробничі відносини визначають якісно нові принципи економічних відносин між соціалістичними країнами і країнами, які звільнились від колоніалізму. Ці економічні відносини будуються на принципах добровільності, рівноправності, поваги до суверенитету, допомоги та взаємодопомоги.

Зміцнення системи соціалізму і поглиблення національно-визвольних революцій викликають якісні зміни суті і форм економічних зв'язків. В. І. Ленін геніально передбачив, що перемігший пролетаріат Росії буде розвивати співробітництво з народами Сходу, докладаючи зусиль, щоб допомогти їм перейти до вживання машин, до полегшення праці, до демократії, до соціалізму². Форми допомоги країн соціалізму народам, що звільнились від колоніалізму, визначаються історичним розвитком цих країн, умовами, в яких проходять національно-визвольні революції і завданнями некапіталістичного шляху розвитку.

Важливою умовою розвитку країн по некапіталістичному шляху є звільнення від прабійницького міжнародного капіталістичного поділу праці бувших колоніальних і залежних країн. Ефективну допомогу у вирішенні цієї проблеми надають соціалістичні держави, які встановлюють з ними виробниче співробітництво. Останнє виявляється у створенні виробництв, нових галузей промисловості, що можуть забезпечити розширене відтворення, в тому, щоб об'єднати зусилля при добуванні і переробці сировини, створенні змішаних виробництв. Соціалістичні країни надають допомогу у розвідці корисних копалин, у вирішенні паливної, енергетичної і сировинної проблем.

При некапіталістичному шляху розвитку можуть створитися передумови, необхідні для соціалістичного будівництва, серед яких важливе місце займають матеріальні. Головним шляхом створення матеріально-технічної бази є індустріалізація. У її проведенні, у створенні незалежної економіки велику роль відіграє виробнича співдружність країн. Соціалістичні держави допомагають будувати промисловість, здійснювати електрифікацію. Наприклад, в ОАР на базі Асуанської греблі будеться найпотужніша серед країн, що розвиваються, гідроелектростанція.

До 1970 р., коли буде закінчено другий етап будівництва, вона даватиме близько 10 млрд. квт.-год. електроенергії на рік. Це майже в шість разів більше, ніж теперішнє споживання електроенергії в ОАР. Країна одержить потужну енергетичну базу індустріалізації.

При допомозі СРСР і ГДР у Гвінейській республіці будеться промислово-енергетичний комплекс, який дозволить широко використати запаси бокситів, електрифікувати транспорт і т. п. СРСР допомагає ОАР будувати металургійний комбінат, завод важкого машинобудування, нові гідро-тепло-електростанції. Таким чином, соціалістичні країни надають дійову допомогу у створенні основи індустріалізації, що становить головну проблему соціалістичного будівництва.

Нові підприємства, поряд з націоналізованими, є основою державного сектора, виробничі відносини якого носять перехідний характер.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Держполітвидав, 1961, стор. 40.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 54.

Вони перестають бути капіталістичними і в міру розвитку національно-демократичної революції у соціалістичну перетворюються у соціалістичні.

Отже, економічне співдружжя соціалістичних країн з країнами, які обрали шлях некапіталістичного розвитку, сприяє розвитку виробничих відносин по шляху до соціалізму.

Соціалістичні країни подають допомогу також у розвитку легкої промисловості і сільського господарства. Таким чином, соціалістична допомога направлена на забезпечення пропорціонального і гармонічного розвитку економіки країн, що звільнилися від колоніалізму.

В умовах теперішньої науково-технічної революції науково-технічне співробітництво цих країн має виключне значення. Воно поки що є одностороннім. Соціалістичні країни передають їм технічну документацію, описання технологічних процесів, проекти підприємств, патенти. Ця допомога безкорислива. Соціалістичні країни не ставлять певних умов про участь в управлінні, у частці прибутку. Перевага допомоги соціалістичних країн полягає в її високому науково-технічному рівні, максимальній ефективності і точності представлення. Наприклад, Об'єднаній Арабській Республіці були представлені три проекти Асуанської греблі: західнонімецькою фірмою «Хохтіф» і Дортмунд Юніон, експертами з США, ФРГ і Франції і радянський. Радянський проект виявився кращим по техніко-економічним показникам, він забезпечував зниження вартості будівництва споруди першої черги на 15% і скорочення строку будівництва на рік.

Важливим питанням для країн, що обрали некапіталістичний шлях розвитку, є підготовка кваліфікованих кадрів. Соціалістичні держави безкорисливо допомагають вирішити це завдання. Ця допомога здійснюється у формі виробничого навчання кадрів безпосередньо в цих країнах, у формі підготовки спеціалістів у вузах соціалістичних країн та ін. Вона має виключне значення у створенні науково-педагогічної бази.

У зв'язку з розвитком і зміцненням державного сектора, зростає значення допомоги в галузі організації і управління господарством. Ця форма допомоги ще мало розвинена.

Завданням некапіталістичного шляху розвитку підпорядковані і такі форми економічного співробітництва, як зовнішня торгівля, надання кредитів і позик соціалістичними країнами. Економічне співробітництво соціалістичних країн з країнами, що стали на шлях некапіталістичного розвитку, відповідає пекучим потребам народів цих держав. Воно взаємовигідне в економічному плані, тому що дозволяє партнерам використовувати переваги міжнародного розподілу праці.

Ленінськими ідеями пройнята вся діяльність марксистсько-ленінських партій у галузі міждержавних економічних зв'язків з країнами, що звільнилися від колоніалізму. Так, у Директивах XXIII з'їзду КПРС поставлені завдання дальшого розвитку економічного співробітництва з цими країнами. Вони одержують величезну морально-політичну підтримку і воєнну допомогу з боку світової соціалістичної системи. Неоціненна всебічна і ефективна допомога соціалістичних країн народам В'єтнаму і арабським країнам у їх боротьбі проти імперіалістичної агресії. У Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» сказано про те, що мужня боротьба народів бувшого коло-

ніального і напівколоніального світу проти імперіалізму, колоніалізму і неоколоніалізму активно підтримується світовою соціалістичною системою, яка надає їм всіляку допомогу. Союз сил соціалізму і національно-визвольного руху — важлива передумова успіхів у боротьбі проти імперіалізму, за свободу, національну незалежність і соціальний прогрес¹.

---

¹ «50 лет Великой Октябрьской социалистической революции». Тезисы ЦК КПСС. Политиздат, 1967, стор. 56.

В. І. ЛЕНІН ПРО ШЛЯХИ ПІДНЕСЕННЯ НАРОДНОГО ДОБРОБУТУ

Е. Л. Мілітицька

Велика Жовтнева соціалістична революція надала широким колам трудящих не лише політичну владу, але й докорінно змінила умови матеріального виробництва, умови життя людей. Побудова соціалізму, підкреслював В. І. Ленін, необхідна «не тільки для задоволення потреб членів, а для забезпечення *повного* добробуту і вільного *всебічного* розвитку *всіх* членів суспільства»¹.

Процес корінного і швидкого поліпшення умов життя та праці широких мас населення почався з перших днів соціалістичної революції і продовжується до наших днів. Головні програмні положення про шляхи підвищення матеріального добробуту народу були начертані В. І. Леніним.

У працях В. І. Леніна, його діловому листуванні, в замітках, численних виступах на з'їздах, нарадах, мітингах, у підготовлених ним програмних документах Комуністичної партії, у прийнятих під його керівництвом декретах Радянської влади розроблялись і висвітлювались найрізноманітніші проблеми теорії й практики підвищення народного добробуту. Так, в промові на I з'їзді Рад народного господарства В. І. Ленін підкреслював, що тільки соціалізм дасть можливість посправжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів таким чином, щоб зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту. Тільки соціалізм може здійснити це і в розумінні такої істини вся трудність марксизму і вся його сила².

З перших кроків своєї революційної діяльності Ленін багато уваги приділив питанням охорони здоров'я трудящих. Цю проблему він ніколи не розглядав ізольовано, відірвано від політичних та економічних завдань робітничого класу; головний напрямок до оздоровлення трудящих він бачив насамперед у революційній боротьбі з капіталізмом. Коли в умовах громадянської війни до походу 14 держав Антанти приєдналась «15 держава» — епідемія, Ленін висунув лозунг: «Врятувати робітника як головну продуктивну силу людства». Виступаючи на I Всеросійському з'їзді (1919 р.) у справі позашкільної освіти, він сказав, що імперіалістична війна відкинула нас назад, до варварства, і якщо ми не врятуємо трудящого робітника, ми загинемо. Якщо ми врятуємо його, ми врятуємо країну, суспільство і соціалізм³.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 36.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 366.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 321—322.

Таким чином, Ленін безпосередньо поєднував долю революції, нового суспільного ладу з боротьбою за здоров'я трудящих. Проблема народного здоров'я мала для Леніна не лише гуманістичний характер. Він пов'язував її з прогресом економіки, успіхами в будівництві соціалізму. При цьому Ленін виходив з того, що соціалістичне суспільство не тільки має всі можливості, але й глибоко зацікавлене в тому, щоб забезпечити все більше задоволення потреб людини, насамперед його потреби у здоров'ї, яке є обов'язковою умовою високопродуктивної праці, творчості, високого культурного рівня, суспільного та особистого життя. В. І. Ленін вважав, що турбота про здоров'я трудящих при соціалізмі повинна стати функцією соціалістичної держави.

У статті Леніна «Проект програми нашої партії» (1899 р.) з 9 політичних та економічних вимог робітничого класу — 4 були безпосередньо пов'язані з питанням охорони здоров'я трудящих. В проекті програми РСДРП, складеному Леніним, з 16 вимог — 8 були пов'язані з цією проблемою.

Програма партії, прийнята II з'їздом¹, передбачала в цих питаннях: обмеження робочого дня 8 годинами на добу, встановлення законом щотижневого безперервного відпочинку не менше 42 годин, заборону праці дітей віком до 16 років, обмеження робочого часу для підлітків 16—19 років 6 годинами та ін.

Працю «Матеріали по перегляду партійної програми» Ленін написав в період підготовки до соціалістичної революції. В ній він формулює ряд нових програмних положень з питань охорони здоров'я, які пізніше лягли в основу організації Радянської системи охорони здоров'я: повне соціальне забезпечення всіх людей найманої праці; організація безплатної медичної допомоги, передача медичної справи до больничних кас, які обираються робітниками; видання санітарного законодавства, поліпшення гігієнічних умов праці та ін.²

У працях Леніна одержали розвиток основні теоретичні принципи, на яких в сучасних умовах будується соціалістична охорона здоров'я: партійність та державність, профілактичний напрям, плановість, єдність теорії та практики, самодіяльність населення у здійсненні оздоровчих заходів, централізоване керування охороною здоров'я.

У програмі партії, прийнятій VIII з'їздом, питання охорони здоров'я були виділені в самостійний розділ, де підкреслювалось, що в своїй діяльності по охороні народного здоров'я РКП передбачає насамперед здійснення широких оздоровчих та санітарних заходів з метою попередження захворювань. Оголосивши профілактичну діяльність провідною, Ленін та Комуністична партія разом з тим вважали за необхідне забезпечити трудящих загально-доступною, безплатною кваліфікованою лікарською допомогою. З ініціативи Леніна VIII з'їзд визнав обов'язковим проведення таких заходів, як оздоровлення населених пунктів (охорона ґрунту, води, повітря), організація громадського харчування на науково-гігієнічних началах; запобігання розвитку та розповсюдженню заразних захворювань, рішуча боротьба з соціальними захворюваннями і організація санітарного законодавства.

В. І. Ленін підписав більше ста декретів, де йшлося про організацію охорони здоров'я в нашій країні. В них надаються керуючі вказівки з усіх важливих питань охорони народного здоров'я.

На основі узагальнення досвіду боротьби пролетаріату з буржуазією, а також на основі всебічного і ретельного вивчення умов праці та

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 13—14.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 429.

життя робітників Ленін розробив наукову програму з питань охорони праці та соціального страхування робітників.

Перші її положення він сформулював у «Проекті програми партії» (1895 р.). У творах 1899 та 1902 рр. вимоги програми з питань охорони праці та соціального страхування робітників були розвинені й доповнені. В розробці робітничої страхової програми велике значення мала написана Леніним та прийнята в 1912 р. Пражською конференцією РСДРП резолюція «Про ставлення до думського законопроекту про державне страхування робітників». Ця резолюція являє собою програмний документ в галузі соціального страхування; в ній підкреслюється, що державне страхування повинно забезпечити робітників в усіх випадках втрати ними працездатності, що воно повинно охопити всіх осіб найманої праці, та членів їх родин; усі застраховані повинні бути винагороджені за принципом оплати повного заробітка, причому всі витрати по страхуванню повинні падати на підприємство та державу¹.

У 1917 р. за дорученням ЦК Ленін вніс зміни в проект програми партії і серед них — дуже істотні з питань охорони праці та соціального страхування. Так, ним було внесено доповнення про скорочення до 4—6 годин на добу робочого дня в небезпечних та шкідливих для здоров'я виробництвах, про встановлення для робітників обов'язкової обідньої перерви — не менше одного часу, були внесені вимоги про видачу годуючим матерям допомоги та скорочення для них робочого дня до 6 годин. Винятково важливе значення мав підписаний В. І. Леніним декрет «Про страхування на випадок хвороби» (22 грудня 1918 р.)².

Під безпосереднім керівництвом Леніна, за його активною участю у перші ж роки Радянської влади була проведена в життя програма по охороні праці та соціальному страхуванню. За період 1917—1921 рр. Ленін особисто підписав понад 60 декретів та розпоряджень з питань соціального страхування та соціального забезпечення. Так, на четвертий день революції було введено 8-годинний робочий день та закріплено щотижневий, безперервний 42-годинний відпочинок для всіх трудящих. Для робітників, працюючих під землею, та для робітників, зайнятих в шкідливих для здоров'я галузях промисловості встановили 6-годинний робочий день. Заборонялась праця жінок та підлітків вночі та в шкідливих виробництвах.

Жінкам надавалась декретна відпустка на 8 тижнів до та 8 тижнів після пологів зі збереженням повного заробітку. Годуючим матерям видавалась додаткова грошова допомога. Було здійснене повне соціальне забезпечення трудящих в усіх випадках непрацездатності, створені інспекція труда, санітарна інспекція, яку вибирали ради профспілок. У 1918 р. вводяться чергові відпустки зі збереженням заробітку для всіх безперервно працюючих не менше року, вводиться державне регулювання заробітної плати. В. І. Ленін ще до перемоги соціалістичної революції поставив питання про необхідність державної охорони материнства та дитинства. Його пропозиції щодо охорони здоров'я матері та дитини³ були найкраще висловлені у II Програмі партії, яка поставила насамперед завдання створити широку сітку дошкільних установ — ясель та дитячих садків, забезпечити всіх учнів годуванням і оджею за рахунок держави.

У промові на I Всеросійському з'їзді робітниць (1918 р.) Ленін виклав точку зору партії та Радянського уряду на місце і роль жінки

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 405, 406, 407.

² Декреты Советской власти. Госполитиздат. 1957, т. 1, стор. 267—276.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 427—428.

в соціалістичному будівництві. Він підкреслив, що Радянська республіка повинна в першу чергу ліквідувати обмеження прав жінки¹, залучити її до управління державою, втягти жінку в суспільно-продуктивну працю; вирвати її з «домашнього рабства», визволити її від залежності — отупляючої і принижуючої — від вічної і виключної обстановки кухні, дитячої кімнати².

Особливу увагу Ленін приділяв організації народного харчування.

У 1918 р. Радянська влада за підписом Леніна ввела декрети — «Про посилення дитячого харчування», «Про фонд дитячого харчування», були введені спеціальні продовольчі картки для дітей віком від 1 до 5 років. У 1919 р. Ленін підписав декрет «Про безплатне дитяче харчування», згідно якому діти до 14 років одержували безплатно продукти харчування в спеціальних дитячих їдальнях, куди надходили найбільш цінні харчові продукти з усіх куточків країни. З перших днів існування Радянської влади Ленін приділяв значну увагу розвитку громадського харчування. Їдальні, дитячі садки та ясла вже тоді оцінювались ним як зразки паростків комунізму і догляд за цими паростками він вважав спільною і дуже важливою справою. Ленін писав: «...Яка економія людської праці, які зручності для споживачів, яке збереження продукту, яке визволення жінки з-під домашнього рабства, яке поліпшення санітарних умов досягається при *зразковій комуністичній роботі*, може бути досягнене, може бути поширене на все суспільство, на всіх трудящих»³.

В. І. Ленін вважав одним з важливих напрямків роботи по підвищенню матеріального добробуту трудящих вирішення житлової проблеми. В матеріалах по перегляду партійної програми з цього приводу він писав: «... Тільки знищення приватної власності на землю і влаштування дешевих та гігієнічних квартир може розв'язати житлове питання»⁴.

У другій програмі партії поставлена вимога всіма силами прагнути до поліпшення житлових умов трудящих мас, до знищення скупченості і антисанітарності старих кварталів, до знищення непридатних жител, до перебудування старих, збудування нових, відповідних новим умовам життя робітничих мас, до раціонального розселення трудящих⁵.

В. І. Ленін розробив і підписав декрети та постанови Радянського Уряду — «Про реквізицію квартир багатіїв для забезпечення нужд бідноти», «Про вселення родин червоногвардійців та безробітних до квартир буржуазії», декрет про націоналізацію та муніципалізацію капіталістичних домоволодінь та інші.

Ленінська програма підвищення народного добробуту неухильно здійснювалась у нашій країні на всіх етапах її розвитку. Втілення на практиці величних ленінських накреслень за порівняно короткий строк забезпечило небувале підвищення матеріального добробуту та культурного рівня широких мас населення, про що свідчать наведені нижче статистичні дані.

У галузі охорони здоров'я: кількість лікарняних ліжок в СРСР на 10 тис. мешканців збільшилася з 13 у 1913 р. до 99 в 1966 р.; кількість лікарів на 10 тис. мешканців на той же час збільшилась з 1,8 до 24,6.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 158—159.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 371.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 383.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 430.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, Держполіт-видав УРСР, 1954, стор. 400.

Витрати з державного бюджету на охорону здоров'я і фізичну культуру збільшилися з 1940 по 1965 рік більше ніж у 7 разів.

Радянська держава, реалізуючи ленінські ідеї, виявляє постійну турботу про старих та непрацездатних громадян. Так, витрати на пенсійне забезпечення з 1940 по 1966 р. збільшилися в нашій країні у 36 разів, численність пенсіонерів у 8,5 раза¹.

Соціальне забезпечення трудящих здійснюється повністю за рахунок держави; пенсійний вік в нашій країні встановлено: для чоловіків — з 60 років, для жінок — з 55 років, меншим пенсійний вік є для окремих категорій робітників та службовців. Низькооплачувані категорії робітників та службовців одержують пенсії по старості в межах 100% заробітку, високооплачувані — до 50% заробітку. Тільки за семирічку (1959 — 1965 рр.) чисельність пенсіонерів збільшилась з 20 до 32 млн. чоловік; у 1967 р. пенсії по старості і по інвалідності одержували 34 млн. чоловік. З 1 січня 1968 р. при тимчасовій втраті працездатності допомога виплачується — при стажі 8 років — 100% заробітку, при стажі від 5 до 8 років — до 80%.

Соціалістичне суспільство забезпечує безплатне навчання дітей у школах, охорону їх здоров'я, пільгове утримання в дитячих установах, чисельність яких постійно зростає. Так, за 1918 — 1967 рр. побудовано і введено в дію дошкільних установ на 4755 тис. місць, з них 927 тис. — в 1966 — 1967 роках.

Соціалізм приніс повну рівноправність радянській жінці. Кількість жінок-робітників та службовців — у 1965 р. порівняно до 1929 р. зросла в 12 разів, а жінок-спеціалістів, зайнятих в народному господарстві у 1965 р. порівняно до 1928 р. — в 45,9 раза.

Про великі зміни в споживанні (на душу населення) найбільш цінних продуктів харчування свідчать такі дані: у 1966 р. порівняно до 1913 р. споживання м'яса і м'ясопродуктів збільшилося у 1,5 раза, риби та рибопродуктів — в 1,9 раза, молока та молочних продуктів — в 1,7 раза, яєць — в 2,7 раза, цукру — в 4,4 раза. У 1966 р. в порівнянні з 1913 р. споживання тканин (на душу населення) збільшилось у 2,1 раза, шовкових тканин в 15 разів, шкіряного взуття — більш ніж у 5 раз².

За роки соціалістичного будівництва докорінно змінилися житлові умови трудящих. Житловий фонд в містах у 1966 р. порівняно до 1913 р. збільшився із 180 млн. м², до 1290 млн. м², тобто в 7,7 раза. За 1918 — 1967 рр. у містах і селах побудовано житлових будинків площею 2133,6 млн. м². Кількість газифікованих квартир у містах та робітничих селищах тільки за 1959 — 1965 рр. зросла в 4 рази.

Таким чином, більш ніж піввіковий досвід соціалістичного розвитку нашої країни став блискучим підтвердженням ленінського передбачення величезних можливостей підвищення народного добробуту, втілив у собі ленінські ідеї про шляхи підвищення матеріально-культурного рівня життя широких мас трудящих.

¹ Страна Советов за 50 лет, стор. 267.

² Там же, стор. 249.

В. І. ЛЕНІН ПРО УМОВИ ВІДТВОРЕННЯ РОБОЧОЇ СИЛИ ПРИ СОЦІАЛІЗМІ

Н. П. Іванова

Найважливішою складовою частиною усього процесу суспільного виробництва є відтворення робочої сили, бо тільки при умові прикладання живої праці може здійснюватися матеріальне виробництво. В. І. Ленін підкреслював, що *«перша продуктивна сила всього людства є робітник, трудячий»*¹.

Люди, які мають необхідні знання та трудові навички, створюють усі матеріальні та духовні цінності. Вони не тільки приводять в рух засоби виробництва, але створюють і вдосконалюють їх. Виробнича діяльність людини є головною рушійною силою у розвитку продуктивних сил. К. Маркс писав: *«... Продуктивні сили — це результат практичної енергії людей»*².

Кожний історично визначений спосіб виробництва має свої закономірності відтворення робочої сили тому, що пануюча в тій чи іншій суспільно-економічній формації форма власності надає цьому процесу певний характер.

Перемога соціалізму і затвердження суспільної власності породжують нові закономірності відтворення робочої сили. Основна їх суть полягає в необхідності всебічного гармонійного розвитку та вдосконалення фізичних і духовних здібностей усіх членів суспільства до праці, в можливості повної реалізації цих здібностей.

Характер відтворення робочої сили насамперед залежить від способу поєднання її з засобами виробництва. За капіталізму, в умовах існування приватної власності, робітники відірвані від засобів виробництва і тому своїм економічним становищем вони змушені постійно чи періодично продавати свою робочу силу, тобто йти в наймані робітники до капіталістів. При капіталізмі наймана праця експлуатується. За соціалізму робітник економічно не відокремлений від засобів виробництва. Він є учасником суспільного виробництва, в якому засоби і наслідки праці належать усьому суспільству. В. І. Ленін писав, що при соціалізмі заміна приватної власності суспільною поклала край усім видам експлуатації однієї частини суспільства другою, поклала кінець купівлі-продажу людської робочої сили, як всякого іншого товару³. Залучення до праці в соціалістичних державних підприємствах здійснюється шляхом суспільного «найму». *«Всі громадяни перетворюються*

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 321.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 388.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 98; т. 31, стор. 99.

тут у найманих службовців держави... Всі громадяни стають службовцями і робітниками *одного* всенародного, державного «синдикату»¹.

Суспільний найом за соціалізму, як економічна категорія, принципово відрізняється від капіталістичного найму. Договір між працівниками і державними підприємствами висловлює не купівлю-продаж особливого товару, робочої сили, а відношення працівника виробництва до суспільства в цілому з приводу привласнення робочої сили. Шляхом суспільного найму робочої сили при соціалізмі визначається конкретне місце роботи кожного працівника в суспільному виробництві. Через те, що при соціалізмі суспільство не ділиться на продавців та покупців робочої сили, існуюча форма найму не відображає фази обміну робочої сили. За соціалізму всі члени соціалістичного суспільства є власниками засобів виробництва та союкупної робочої сили, носіями якої вони є. Тому при соціалізмі немає і не може бути умов для підкорення робітників засобам виробництва, властивого капіталістичній формі поєднання об'єктивних та суб'єктивних факторів виробництва, яке веде до зростання експлуатації та посилення інтенсифікації праці.

Досліджуючи капіталістичний характер застосування машин, В. І. Ленін робить висновок, що всі технічні вдосконалення при капіталізмі використовуються проти робітника. В. І. Ленін проаналізував капіталістичну організацію праці, зокрема, систему Тейлора, і довів, що «прогрес техніки і науки означає в капіталістичному суспільстві прогрес в умінні видавлювати піт»². Машинна праця в умовах капіталізму фізично та морально нівечить робітника.

Безпосереднє поєднання факторів виробництва за соціалізму в першу чергу знищує підкорення робітників машині і означає полегшення праці та розвиток особи. В. І. Ленін писав: «Вперше після століть праці на чужих, підневільної роботи на експлуататорів з'являється можливість *роботи на себе*, і притому роботи, яка спирається на всі здобутки новітньої техніки і культури»³. Відкриваючи новий простір технічного прогресу, соціалістичні відношення власності створюють об'єктивні умови для неухильного зростання культурно-технічного рівня робітників, сприяють розвитку головної продуктивної сили суспільства. Суспільству, в якому виробництво здійснюється заради блага людини, властива бережлива витрата робочої сили. «Розвиток нової техніки,— як підкреслюється в Програмі КПРС,— буде використаний для корінного поліпшення і полегшення умов праці радянської людини»⁴. Збудуться пророчі слова Леніна про те, що в майбутньому електрифікація «зробить умови праці більш гігієнічними, звільнить мільйони робітників від диму, пилу і бруду, прискорить перетворення брудних огидних майстерень у чисті, світлі, гідні людини лабораторії»⁵. При кращих умовах праці найбільш повно розвиваються здібності людини.

Велике значення для розвитку людини має збільшення кількості вільного від роботи часу. Аналізуючи технічний прогрес та автоматизацію виробництва в умовах капіталізму, В. І. Ленін зазначав, що «велике виробництво, машини, залізниці, телефон — все це дає тисячі можливостей скоротити вчетверо робочий час організованих робітників, забезпечуючи їм вчетверо більше добробуту, ніж тепер»⁶. Але ж він

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 430.

² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 534.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 364.

⁴ XX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, Держполітвидав, 1956, стор. 260.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 41.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 132—133.

підкреслював, що ці переваги великого виробництва можуть бути застосовані на користь працівника тільки після звільнення самої праці від поневолення її капіталом, тобто в умовах соціалістичних виробничих відносин.

За соціалізму зникає протилежність між вільним і робочим часом. Збільшення вільного часу є не тільки об'єктивним наслідком розвитку соціалістичного виробництва, але й необхідною передумовою цього розвитку. Всебічний розвиток людини в умовах соціалізму здійснюється в процесі праці і в вільний час, який використовується не тільки для відпочинку, але й для навчання. Максимальна тривалість робочої неділі в Радянському Союзі 41 година, тоді як у США для чверті робітників вона складає 48 годин і більше¹.

Поліпшення умов праці, скорочення робочого дня веде до зниження захворювань і смертності людей, до зростання середньої тривалості життя та збереження працездатності людини, до зростання трудових ресурсів країни. Особливо важливим у відтворенні робочої сили є відновлення її затрат, що забезпечується визначеною кількістю життєвих засобів. Відшкодування затрат робочої сили — необхідна передумова і спільна риса її відтворення. Проте в різних суспільно-економічних формаціях ця риса змінюється залежно від характеру виробничих відносин. У капіталістичному виробництві споживання робітника розглядається як момент виробництва і відтворення капіталу. Капіталіст не турбується про всебічний розвиток робітника. Задоволення матеріальних та культурних потреб трудящих він розглядає як вимушену необхідність, прагнучи його якомога обмежити. Метою соціалістичного виробництва є безперервне зростання добробуту народу. Сама суть соціалістичних виробничих відносин вимагає найбільш повного задоволення життєвих потреб людей. В. І. Ленін писав, що «тільки соціалізм дасть можливість широко розповсюдити і по-справжньому підпорядкувати суспільне виробництво і розподіл продуктів за науковими міркуваннями, відносно того, як зробити життя всіх трудящих найлегшим, таким, яке давало б їм можливість добробуту»². Постійне піклування про добробут народу є законом соціалізму. Рівень та розмір споживання залежать перш за все від національного прибутку, який неухильно зростає. До Великої Жовтневої соціалістичної революції доля трудящих в національному прибуткові становила 50 — 53%. При соціалізмі фонд споживання трудящих підвищився до 3/4 національного прибутку. Ріст соціалістичного виробництва створив міцну базу для підвищення матеріального добробуту і культури радянського народу. З 1913 по 1966 рік реальні доходи робітників промисловості та будівництва (в середньому на одного працюючого) зросли в 6,6, а селян в 8,5 рази, виробництво предметів споживання за цей же період зросло в 21,8 рази³. Реальні доходи (в розрахунку на душу населення) протягом 1966 — 70 рр. повинні збільшитись на 30% проти 20% у 1961 — 65 роках. Зростання матеріального добробуту є передумовою для задоволення духовних потреб.

В. І. Ленін показав, що розвиток суспільного виробництва і продуктивних сил неминує веде до зростання матеріальних та духовних потреб народу. Цей причинний зв'язок він назвав законом підвищення потреб⁴. Суть цього закону полягає в тому, що розвиток вироб-

¹ Мир капитализма. М., 1965, стор. 266.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 366.

³ Страна Советов за 50 лет. М., 1967, стор. 38.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 88.

ництва розширює потреби і одночасно створює продукти для їх задоволення. Підвищений попит людей — об'єктивно закономірний процес. Неухильно зростаюча соціалістична економіка забезпечує швидке та безперервне підвищення добробуту народних мас. Найважливішою рисою відтворення робочої сили є підвищення її кваліфікації. Чим вища кваліфікація робітників суспільного виробництва, тим продуктивнішою стає їх праця, більш успішно розвиваються суспільне виробництво та продуктивні сили комуністичного суспільства. В. І. Ленін надавав великого значення підвищенню кваліфікації трудящих і ставив завдання зробити кожного працівника свідомим і активним діячем суспільного розвитку. Особливість відтворення кваліфікованої робочої сили при соціалізмі полягає в тому, що людині надається широка можливість підвищувати свою кваліфікацію, всебічно розвивати свої здібності. В. І. Ленін підкреслював, що саме «в цьому напрямі фактичного надання трудящим і експлуатованим можливості на ділі користуватися благами культури, цивілізації і демократії полягає найважливіша робота Радянської влади»¹. Характерною рисою є те, що у робітника соціалістичного виробництва, вільного від експлуатації, повного хазяїна своєї країни, значно зростає заінтересованність у підвищенні своєї кваліфікації. В. І. Ленін говорив, що ні в одній країні «народні маси не зацікавлені так справжньою культурою, як у нас»². За капіталізму, незважаючи на вимоги технічного прогресу, кваліфікація робітників зростає повільними темпами. Доля кваліфікованих робітників у промисловості США з 29,4% у 1900 р. зросла тільки до 36,8% в 1960 році³. У промисловості капіталістичних країн більшу частину робітників складають некваліфіковані та малокваліфіковані робітники. Це пов'язано з відсутністю організованої державної системи професійної освіти в капіталістичних країнах. У нашій країні кількість кваліфікованих робітників швидко збільшується. Доля кваліфікованих і висококваліфікованих робітників у загальній чисельності робітників, зайнятих в промисловості, зросла в 1962 р. проти 1925 з 18,5% до 61%⁴. Кожного року оволодівають новими професіями і підвищують свою кваліфікацію на виробництві 12 — 14 млн. чол. У 1966 — 70 фр. в професійно-технічних училищах країни буде підготовлено більше 6 млн. кваліфікованих робітників. Підвищення кваліфікації робітників неможливе без поглиблення виробничо-технічних знань, підвищення рівня загальноосвітньої підготовки робітників. Буржуазія, яка має монополію на поширення освіти, дає робітникам її крохи тільки з метою мати найбільший прибуток. Капіталізм не може розв'язати проблему загальної народної освіти, бо її вирішення перешкоджає одержувати їм максимальний прибуток. В. І. Ленін писав: «Інтерес класу капіталістів, інтерес усієї буржуазії полягає в тому, щоб залишити робітників темними і роздробленими»⁵. Витрати на освіту і культуру в капіталістичних країнах дуже мізерні. Наприклад, в США вони становлять менше 1% національного бюджету. В. І. Ленін писав, що державні витрати на соціально-культурні заходи в країнах капіталу незначні і здійснюються в основному в інтересах пануючих класів за рахунок коштів трудящих⁶. У нашій країні в галузі народної освіти досягнуті гігантські успіхи. В. І. Ленін ставив завдання, «щоб знання і науки

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 87.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 408.

³ Труд и заработная плата в СССР. М., 1968, стор. 124.

⁴ Труд и зарплата в СССР. М., 1968, стор. 126.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 271.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 382.

перестали бути ділом привілейованих, перестали бути матеріалом, який зміцнює позицію багатих і експлуататорів, а перетворилися б у знаряддя визволення трудящих і експлуатованих»¹. Набагато підвищився освітній рівень робітників та колгоспників. По даним загального перепису населення дореволюційної Росії, в 1897 р. $\frac{3}{4}$ було неписьменних. Тепер же в Радянському Союзі повністю ліквідовано неписьменність. Відповідно Програмі Комуністичної партії та Директивам XXIII з'їзду КПРС до 1970 р. в основному буде введена загальна середня освіта.

Велику роль у сучасному виробництві відіграє наука. Вона все більше перетворюється в безпосередню продуктивну силу, необхідну умову розвитку виробництва. В. І. Ленін ставив завдання оволодівати науковими знаннями, він вимагав щоб наука увійшла «в плоть і кров, перетворювалась у складовий елемент побуту цілком і по-справжньому»². В наш час вказівки В. І. Леніна, втілюються у життя. Із року в рік зростає підготовка спеціалістів через систему вищих і середніх спеціальних учбових закладів. У 1967 р. вузи країни випустили 1 млн. 270 тис. молодих спеціалістів³, тоді як у 1914—1915 рр. вузи і технікуми царської Росії закінчило менше 20 тис. чоловік⁴. Наша країна значно випередила капіталістичні країни в підготовці спеціалістів. У 1966 р. в народному господарстві СРСР налічувалось 1 млн. 789 тис. інженерів, в той час як у США їх було 755 тис.⁵ У 1967 р. в наукових установах, вищих учбових закладах та інших організаціях нашої країни працювало більше 700 тис. наукових працівників — четверта частина всіх наукових працівників світу. Тільки в умовах соціалістичних виробничих відносин можна здійснити такий культурний ріст широких народних мас.

В. І. Ленін писав, що «тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром, і віднині ніколи людський розум і геній не будуть обернені в засоби насильства, в засоби експлуатації»⁶.

Матеріальною основою відтворення робочої сили є необхідний продукт. В. І. Ленін підкреслював, що і при повному комунізмі збереже своє значення розпад знову створеного продукту на необхідний та додатковий⁷. При кожному новому способі виробництва категорія необхідного продукту наповнюється новим змістом, який відображає нові виробничі відносини. Капіталістична приватна власність обмежує споживання робітника розмірами, необхідними для підтримання його працездатності.

Необхідний продукт при капіталізмі використовується для відтворення робочої сили як товару, як належності капіталу. Величина його обмежена вартістю робочої сили, що має тенденцію до зниження. В зв'язку з цим Ленін писав: «По-перше, ми дійсно бачимо, що капіталізм має тенденцію породжувати і посилювати злидні, які досягають величезних розмірів... По-друге, зростають злидні не в фізичному, а в соціальному розумінні, тобто в розумінні невідповідності між зростаючим рівнем потреб буржуазії та потреб усього суспільства і рівнем життя трудящих мас»⁸. В сучасних умовах, «незважаючи на окремі

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 375.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 431.

³ «Правда», 6 серпня 1967 р.

⁴ С. Т. Штымов. Очерки взаимосвязи народного образования с народным хозяйством в СССР (1917—1967), М., 1968, стор. 177.

⁵ Страна Советов за 50 лет, М., 1967, стор. 231.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 430.

⁷ Див. Ленинский сборник, XI, стор. 349.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 176.

успіхи економічної боротьби робітничого класу, в цілому його становище в капіталістичному світі погіршується»¹.

Необхідний продукт в соціалістичному суспільстві — це частина сукупного продукту, яка створюється працівниками в необхідний робочий час і забезпечує розширене відтворення робочої сили. Для соціалістичного суспільства важливі не тільки потреби, необхідні з точки зору інтересів виробництва, але і всі інші постійно зростаючі потреби людей, які впливають із завдання удосконалення самої людини. Тому з ростом виробництва рівень необхідного продукту збільшується у напрямі «забезпечення *повного* добробуту і вільного *всебічного* розвитку *всіх* членів суспільства»². Тільки при комуністичному способі виробництва підвищення продуктивності праці використовується для систематичного збільшення виробництва необхідного продукту. Все повнішим і багатшим стає фонд життєвих засобів.

Розширення рамок виробництва необхідного продукту здійснюється, по-перше, тому, що оплата праці трудівників виробництва значно зростає, бо вона не являється тут ціною робочої сили, і, по-друге, тому, що безпосередні потреби працівників задовольняються і з інших джерел — з суспільних фондів споживання. В соціалістичному суспільстві безперервно зростає абсолютна величина необхідного продукту в цілому. Так, із 125,3 млрд. крб. у 1965 р. вона повинна зрости до 172,8 млрд. крб. у 1970 році³.

Умови відтворення робочої сили при соціалізмі є найбільш сприятливі для «виховання, навчання і підготовки *всебічно розвинених і всебічно підготовлених* людей, людей, які *вміють все робити*»⁴, здатних як до фізичної, так і розумової праці, до активної суспільної діяльності.

¹ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. III, стор. 235.

² В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 36.

³ І. Д. Денисенко. «Социально-экономическое содержание необходимого продукта и основные формы его проявления». Автореферат кандидатской диссертации, 1967, стор. 17.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 30.

В. І. ЛЕНІН ПРО ВИКОРИСТАННЯ ВАРТІСНИХ ВАЖЕЛІВ У БУДІВНИЦТВІ СОЦІАЛІЗМУ

Г. О. Квартенко, А. А. Ткаченко

У геніальних працях В. І. Леніна важливе місце займають економічні дослідження з питань теорії товарного виробництва і закону вартості. В. І. Ленін продовжив і розвив теорію вартості К. Маркса. Ведучи боротьбу проти народників, «легальних марксистів», ревізіоністів, що спотворювали марксизм, він переконливо довів правдивість, життєву силу і велике значення цієї теорії. Зокрема, Ленін всебічно проаналізував механізм стихійної дії закону вартості в умовах приватної власності на засоби виробництва, на великому фактичному матеріалі економіки царської Росії показав процес розшарування простого товарного виробництва і перетворення його в капіталістичне, дав аналіз товарного виробництва та його протиріч в епоху імперіалізму.

Дуже важливе значення для характеристики сучасного монополістичного капіталізму має наукова розробка В. І. Леніном теорії монопольної ціни і монопольного прибутку, які є формами прояву вартості та додаткової вартості.

У працях 90-х років Ленін розглянув не тільки окремі сторони, але й загальні теоретичні проблеми товарного виробництва. Так, визнаючи основні передумови виникнення товарного виробництва, Ленін головною з них вважав суспільний поділ праці. «Основою товарного господарства, — писав він у роботі «Розвиток капіталізму в Росії», — є суспільний поділ праці»¹. В свою чергу під суспільним поділом праці В. І. Ленін розумів спеціалізацію відособлених, окремих виробників, які займаються однією тільки галуззю промисловості².

З цих висловів Леніна видно, що суспільний поділ праці, виступаючи однією з головних причин товарного виробництва, сам по собі ще не значить необхідності останнього. Справа в тому, що суспільний поділ праці може розвиватися і не в умовах товарного виробництва. Для його виникнення також необхідно, щоб окремі ланки системи суспільного поділу праці були економічно відокремлені. Господарська відокремленість виробників, які спеціалізуються на певній галузі промисловості або на виготовленні одного якого-небудь продукту і задовольняють свої виробничі та особисті потреби шляхом обміну своїх товарів на необхідні їм товари, що виробляються іншими самостійними виробниками, — це також неодмінна умова товарного господарства³.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 17, 19.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 75.

³ Див. там же.

К. Маркс, характеризуючи товарне виробництво певної економічної формації, звертав увагу на те, що, хоча виробництво і обмін товарів є явища, властиві різним способам виробництва, об'єм і значення їх далеко не однакові. І якщо нам відомі тільки загальні всім способам виробництва абстрактні категорії товарного обміну і невідомі характерні особливості даного способу виробництва, то ми не можемо скласти собі ніякого поняття про останнє¹. З цього слідує той висновок, що економічні умови виробництва і обміну не залишаються без зміни, а змінюючись, вони набувають особливих специфічних рис пануючого способу виробництва та відповідних виробничих відносин. Тому ні товарне виробництво, ні обумовлений ним закон вартості не можна розглядати поза конкретно-історичних умов.

І дійсно, необхідність товарного виробництва при соціалізмі викликана дією тих же об'єктивних причин, на які вказував В. І. Ленін, але їх соціально-економічна суть, характер прояву глибоко різні.

Суспільний поділ праці при соціалізмі виступає перш за все у вигляді двох форм суспільної власності на засоби виробництва, а економічна відокремленість, оперативна самостійність соціалістичних підприємств — як результат матеріальної заінтересованості колективів підприємств в кінцевих підсумках своєї праці. Крім того, товарне виробництво в соціалістичному господарстві не носить загального характеру, оскільки ні робоча сила, ні земля та її надра не є у нас товаром, а заводи, фабрики, шахти, державний житловий фонд і т. д., які є державною власністю, не продаються і не купуються.

Важливою особливістю соціалістичного товарного виробництва є також і те, що воно розвивається по єдиному народно-господарському плану і йому чужа анархія та жорстока конкурентна боротьба, яка супроводиться розоренням одних товаровиробників і збагаченням інших².

Товарне виробництво в умовах соціалізму набуває зовсім нового соціально-економічного змісту. А тому соціалістична система виробничих відносин надає і закону вартості, як закону товарних відносин, таких особливостей, які докорінно відрізняють його від закону вартості, що діє при капіталізмі. Ф. Енгельс писав, що економічні закони товарного виробництва видозмінюються на різних ступенях розвитку цієї форми виробництва³.

Подібно до всіх економічних законів соціалізму, закон вартості в соціалістичній економіці діє як пізнана необхідність і свідомо використовується суспільством для планомірної організації народного господарства.

Одна з найвидатніших заслуг Леніна полягає в тому, що він обґрунтував необхідність використання закону вартості та товарно-грошових відносин у перехідний період від капіталізму до соціалізму і в процесі будівництва комуністичного суспільства. З цього питання особливої уваги заслуговують його праці, написані після Великої Жовтневої соціалістичної революції, — «Чергові завдання Радянської влади», «Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність» та інші. Розробляючи план будівництва соціалізму, В. І. Ленін серед цілого ряду заходів виділяє організацію товарного обміну і господарського розрахунку, зміцнення фінансово-грошової системи, використання капіталістичного виробництва під контролем пролетарської держави для підняття продуктивних сил.

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 119.

² Там же, стор. 83.

³ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные произведения, т. 3, 1966, стор. 367.

Особливо велику увагу Ленін приділяв питанню правильного товарообміну між містом і селом, організації таких взаємовідносин між робітниками і селянами, які, основууючись на збереженні товарно-грошових відносин, підіймали б їх матеріальні стимули в розвитку виробництва і тим самим зміцнювали б економічні та політичні позиції соціалізму. В статті «Успіхи і труднощі Радянської влади» Ленін писав, що «коли старалися провести товарообмін з селом, ми прагнули не до того, щоб багатий дістав товари, а щоб у першу чергу дістав бідняк ті нечисленні товари, які могло дати місто, щоб, допомагаючи бідноті, ми могли з її допомогою перемогти куркуля і взяти від нього надлишки хліба»¹. В. І. Ленін мав на увазі організацію такого товарообміну, при якому від обміну мануфактури на хліб виграла б біднота, а не багаті спекулянти².

Значне місце в роботах, що відносяться до періоду воєнного комунізму, приділяється питанням фінансової політики молодого пролетарської держави. В. І. Ленін вчив, що без проведення фінансової централізації ми не досягнемо і економічних перетворень, при яких кожний промадянин буде мати кусок хліба та можливість задовольняти свої культурні потреби. «... Необхідна єдина, строго визначена фінансова політика і виконання розпоряджень з верху до низу»³. В. І. Ленін говорив про неабияке значення в розв'язанні цього питання націоналізації банків і перетворення їх у вузлові пункти суспільного рахівництва, монополії зовнішньої торгівлі як необхідної умови завоювання економічної незалежності молодого Радянської держави, організації державного контролю за грошовим обігом, грошової реформи і т. д.⁴.

Широкому використанню торгівлі, товарно-грошових відносин у перші роки Радянської влади перешкодило погіршення з літа 1918 р. економічного становища країни в зв'язку з іноземною інтервенцією та промадянською війною. «З того, що ми наприкінці 1918 р. видали декрет про натуральний податок,— пояснював В. І. Ленін,— видно, що питання це перед свідомістю комуністів стояло, але що ми не могли здійснити його через воєнні обставини»⁵. Дозволити ж свободу торгівлі при недостатній кількості продуктів, від яких залежить життя або смерть населення, означало б створити шалену спекуляцію, створити умови для того, щоб ціна на продукти піднялися до цін, які називаються монополярними або голодними⁶.

Політика воєнного комунізму не відповідала мирним господарським завданням пролетаріату. Заборона приватної торгівлі, здача державі лишків хліба та інших сільськогосподарських продуктів по твердим цінам підривали у селян матеріальні стимули до збільшення виробництва, приводили до натуралізації їх господарств. В. І. Ленін сам неодноразово підкреслював, що одержуваний від селян хліб — це ссуда, а виплачувані за нього проші — посвідчення у ссуді.

Отже, практикою воєнного комунізму була переконливо доказана об'єктивна необхідність використання товарно-грошових відносин в період переходу від капіталізму до соціалізму і по мірі створення та зміцнення останнього.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 58.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 480.

³ Там же, стор. 340.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 218—219; 342—343; т. 29, стор. 16; т. 25, стор. 297—302.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 160—161.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 359.

З переходом до мирного будівництва з усією гостротою постало питання про пожвавлення торгівлі. «Дати селянинові можливість певної свободи в місцевому обороті, перевести розверстку на податок, щоб дрібний господар міг краще розрахувати своє виробництво і відповідно до податку встановлювати розмір свого виробництва»¹ В. І. Ленін вважав найважливішим в економіці і політиці Радянської влади в той час.

Політику переходу держави від продрозверстки до продналогу, Ленін пояснював, що «цей самий оборот — стимул, побудник, поштовх для селянина. Господар може і повинен дбати про свій власний інтерес, бо з нього не візьмуть усіх надлишків, а тільки податок, який, по зможі, треба буде визначити заздалегідь. Основне — щоб був стимул, побудник, поштовх дрібному землеробові в його господарюванні»². Це поліпшить становище селянина, дасть можливість місту одержувати необхідні продовольство та паливо.

Доказуючи об'єктивну необхідність введення натурального податку, розвитку зв'язку землеробства з промисловістю і використання такої форми державного капіталізму, як концесії, В. І. Ленін у той же час враховував, що з свободою торгівлі створюються умови для пожвавлення капіталізму. Однак він пояснював, що поки капіталізм знаходиться під контролем і обліком робітничої держави, він не страшний, тому що він не тільки не послабляє, а навпаки, зміцнює економічні та політичні позиції соціалізму.

Введення продналогу В. І. Ленін зв'язував з системою товарообміну (продуктообміну), що селяни та дрібні товаровиробники після введення податку лишки продуктів будуть продавати державі через кооперацію. З цього приводу він писав, що «передбачалося більш або менш соціалістично обміняти в цілій державі продукти промисловості на продукти землеробства...»³.

Досвід показав, що забезпечити організовану систему товарообміну між містом і селом при недостатній кількості промислових товарів та слабкій роботі споживчих кооперативів неможливо. «З товарообміном, — говорив В. І. Ленін, — нічого не вийшло, приватний ринок виявився сильнішим за нас, і замість товарообміну вийшла звичайна купівля-продаж, торгівля»⁴.

Життя, таким чином, ще раз довело необхідність використання риночних відносин, торгівлі для встановлення зв'язку між десятками мільйонів дрібних землевласників та крупною промисловістю. «Торгівля, — писав В. І. Ленін, — ось та «ланка» в історичному ланцюгу подій... «за яку треба всіма силами ухопитися» нам, пролетарській державній владі, нам, керівній комуністичній партії. Якщо ми *тепер* за цю ланку досить міцно *«ухопимось»*, ми *всім* ланцюгом у найближчому майбутньому оволодіємо напевно. А інакше нам усім ланцюгом не оволодіти, фундаменту соціалістичних суспільно-економічних відносин не створити»⁵.

Ленін підкреслював значення торгівлі та грошового обігу при умові державного регулювання їх для створення фундаменту соціалістичних економічних відносин. Він вважав, що використання товарних відносин не повинно обмежуватись лише питанням про безпосередній зв'язок промисловості та селянського господарства. Їх необхідно широко

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 159.

² Там же, стор. 196—197.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 69.

⁴ Там же, стор. 69—70.

⁵ Там же, стор. 84—85.

використовувати для правильної організації діяльності всіх соціалістичних підприємств, включаючи і промисловість. В цьому зв'язку Ленін уперше в марксистській науці поставив питання про необхідність переводу державних підприємств на господарський розрахунок, передбачивши не тільки його визначну, але й виключну роль у розвитку соціалістичного виробництва.

Визначаючи суть господарського розрахунку, ... Ленін писав, що «трести і підприємства на господарському розрахунку засновані саме для того, щоб вони самі відповідали і притому цілком відповідали за безтратність своїх підприємств»¹.

Об'єктивна необхідність господарського розрахунку як особливого методу ведення планового господарства зумовлюється дією системи економічних законів, в тому числі закону вартості в соціалістичному виробництві. Заснований на порівнянні в вартісній (грошовій) формі затрат та результатів роботи соціалістичних підприємств, він передбачає повне і всебічне використання всіх вартісних категорій і, зокрема, таких, як собівартість, прибуток, рентабельність, ціна, фінанси, кредит тощо.

При визначенні господарської політики соціалістичної держави В. І. Ленін вимагав враховувати всебічні різноманітні матеріальні та духовні інтереси трудящих². Творчо розвиваючи марксизм, він вперше розробив вихідні положення про класифікацію матеріальних стимулів до праці при соціалізмі, а саме: матеріальне стимулювання повинно виражати не тільки інтерес окремого робітника в результатах праці, але й пов'язуватися з загальними підсумками діяльності всього колективу³.

Він підкреслював необхідність стимулювання господарської діяльності трудящих і звертав особливу увагу на особисту матеріальну заінтересованість, яка, за його словами, відіграє величезну роль в розвитку економіки країни, підіймає виробництво. Крім того, на думку Леніна, принцип особистої матеріальної заінтересованості є важливим засобом у боротьбі з пережитками старого відношення до праці. Він необхідний для виховання дисципліни, допомагає найбільш доступним для трудящих способом підвести «десятки і десятки мільйонів людей до комунізму»⁴. В особистому стимулі Ленін бачив втілення в житті принципу «від кожного — по здібностям, кожному — по праці». Цей принцип є керівним у здійсненні розподілу матеріальних благ на всіх етапах будівництва комуністичного суспільства. Він забезпечує матеріальну заінтересованість членів суспільства в результатах праці, дозволяє найкращим способом сполучати особисті та суспільні інтереси і служить могутнім стимулом підвищення продуктивності праці, підйому економіки та матеріального добробуту народу⁵.

В. І. Ленін і партія ще в перші роки Радянської влади дали рішучу відсіч лівацьким поглядам на використання матеріальної заінтересованості в соціалістичному будівництві. Так, під час дискусії про профспілки в 1921 р. Ленін глибоко і переконливо показав теоретичну неспроможність і політичну шкідливість лівої опозиції Троцького і його прихильників, які виступали проти принципу оплати по праці, пропонуючи перейти до зрівняльного розподілу.

Відносно висунутого Троцьким принципу господарської політики — «ударність у виробництві і зрівняльність у споживанні» — Ленін писав,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 468.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 76.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 225—228.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 35.

⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, Держполітвидав УРСР, К., 1961, стор. 13.

що це «абсурд економічний, бо це розрив споживання з виробництвом»¹. Він з усією категоричністю підкреслював роль матеріального заохочення ударності в виробництві: «Ударність є перевага, а перевага без споживання ніщо»². Зміцнення ролі економічного стимулювання виробництва і особистої матеріальної заінтересованості в СРСР і інших соціалістичних країнах буржуазна преса оцінює як розрив з економічною теорією марксизму-ленінізму, відмову від соціалістичних принципів господарювання і перехід на рельси капіталістичного підприємництва. Згідно з їх уявленнями, матеріальна заінтересованість — це не що інше, як «бізнес», «приватний інтерес», «прагнення до наживи». А оскільки марксизм вважає такі поняття несумісними з соціалізмом, то зміцнення матеріальної заінтересованості в розумінні буржуазних ідеологів веде до «відмови від марксизму». Смысл їх міркувань полягає в тому, щоб дискредитувати соціалізм, його господарські методи, кинути тінь на економічну політику соціалістичних країн. В дійсності ж матеріальна заінтересованість внутрішньо властива соціалістичному способу виробництва і не знаходиться в протиріччі з марксизмом-ленінізмом.

Ленінське вчення про використання товарно-грошових відносин в період будівництва соціалізму є величезна теоретична та практична цінність, оскільки сприяє глибокому розумінню економічних процесів, що відбуваються в суспільстві, дає ключ до розв'язання складних важливих економічних і політичних проблем.

---

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 80—81.

² Там же, стор. 10.